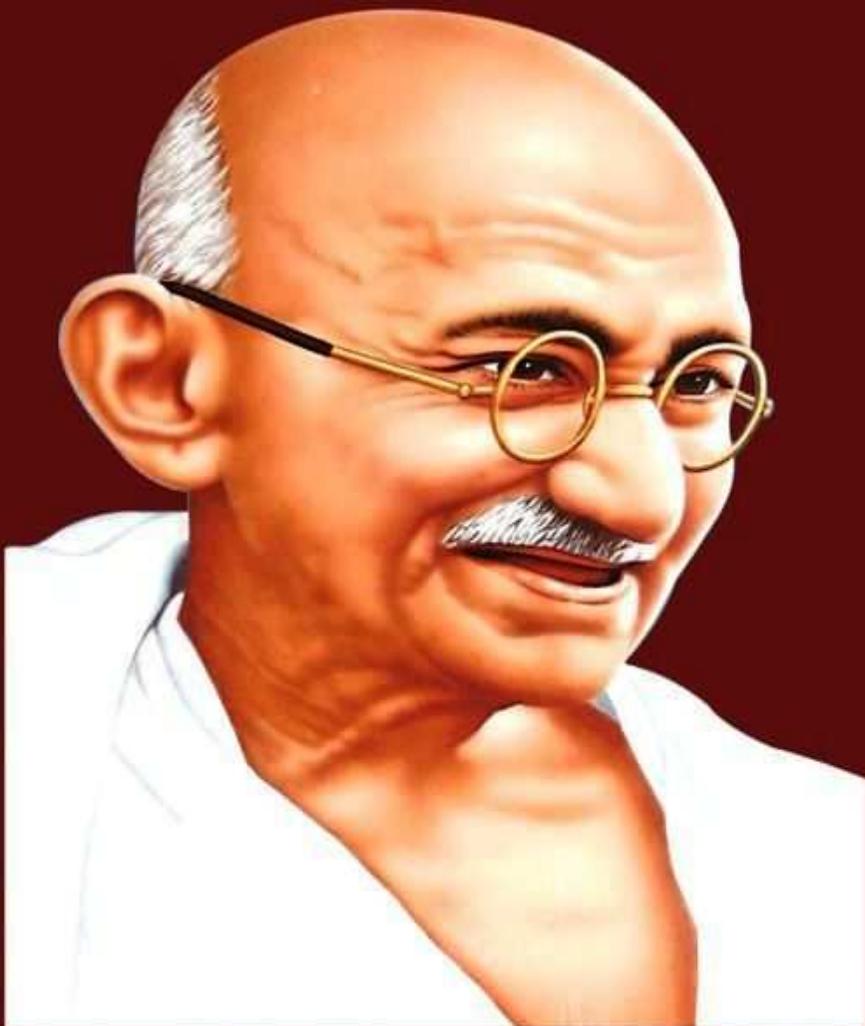

महात्मा गांधी

एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने
प्रा. विनोद एन. रामटेके
डॉ. संदीप एस. साळुंके

महात्मा गांधी : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व

संपादक

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने
प्रा. व्ही. एन. रामटेके
प्रा. डॉ. एस. एस. साळुंके

महाविद्यालय प्रकाशन क्र. ०५

9 788194 736400

ISBN NO.978-81-947364-0-0

DDC Number : 923.254

प्रकाशक: डॉ. जे. बी. अंजने
प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

प्रकाशन स्थळ: ऐनपूर ता. रावेर, जि. जळगाव, [महाराष्ट्र] पिन. ४२५५०७

मुख्यपृष्ठ: डॉ. संदीप एस. साळुंके

अक्षरजुळणी व मुद्रण: प्रकाशन विभाग, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

वर्ष: नोव्हेंबर, २०२१

मूल्य: विनामूल्य

© प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर
ईमेल: svpca123@yahoo.com, svpca.librarian@gmail.com
संकेतस्थळ: <http://ainpurcollege.org/>

- या ई-गंथातप्रकाशित झालेल्या लेखातील मते हि ज्या त्या लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
- या कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रोनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी- फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रजानातून प्रकाशकांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांसः
सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;
आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
यादवारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

प्रस्तावना

भा

रताच्या स्वातंत्र्यासाठी झटणारे व लोकांच्या कल्याणासाठी

अहोरात्र प्रयत्न करणारे, मिठाचा सत्याग्रह करणारे, आफ्रिकेमध्ये असणाऱ्या गोऱ्या आणि काळ्या रंगभेदाला सामोरे जाणारे बॅरिस्टर महात्मा गांधी यांनी इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले. महात्मा गांधी यांच्या जयंती निमित्ताने गांधीजींचे विचार व ज्ञान समाजातील सर्व घटकांच्या माध्यमातूनच पोहोचवण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

या महान नेत्याने स्वातंत्र्यमिळवण्यासाठी सत्य आणि शांततेच्या मार्गाने अनेक आंदोलने केली. अनेक चळवळी उभारल्या आणि लोकांना गुलामीच्या बेड्यातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. परंपरागत अंधश्रद्धा दूर करून सत्य शोधण्याचा प्रयत्न करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी स्वातंत्र्य असणे गरजेचे आहे. संपूर्ण भारत प्रभावशाली व्हावा या हेतूने त्यांच्या ज्ञानाची प्रचिती येते म्हणून १५२ व्या जयंतीचे औचित्य साधून महात्मा गांधीजींचे विचार जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचविणे हा या ई-ग्रंथाच्या संपादक मंडळाचा हेतू आहे. या ई-ग्रंथाच्या निर्मितीसाठी आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य व ग्रंथाचे प्रकाशक डॉ. जे. बी. अंजने यांनी मार्गदर्शन केले.

या ग्रंथाचे संपादक डॉ. जे. बी. अंजने प्रा. विनोद नामदेव रामटेके व डॉ. संदीप एस. साळुंके यांनी अथक परिश्रम घेऊन हे पुस्तक पूर्ण केले. तसेच याठिकाणी अनुल्लेखित असलेले व या कार्यात मोलाचे योगदान दिलेल्यांचे आम्ही आभारी आहोत. आपण हे पुस्तक स्वीकाराल अशी आम्ही आशा बाळगतो.

संपादक मंडळ

प्राचार्यांचे मनोगत

महात्मा गांधीजींच्या १५२ व्या जयंती वर्षानिमित्त महात्मा गांधी-बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व या ई- ग्रंथाचे महाविद्यालया मार्फत प्रकाशन करताना खूप आनंद होत आहे. २ऑक्टोंबर ह्या दिवशी आपल्या देशात तसेच जगभरात महात्मा गांधी जयंती साजरी केली जाते. संयुक्त राष्ट्र संघाने गांधी जयंती ' आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिवस' म्हणून साजरा करण्याची मान्यता दिली आणि जगभर तो दिवस आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिवस' 'म्हणून साजरा होऊ लागला. सत्य आणि अहिंसेचे व्रत आयुष्य भर जपणारे गांधीजीं यांनी साऱ्या जगाला प्रभावित केले. अहिंसेच्या मार्गाने त्यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. महात्मा गांधींपासून प्रेरणा घेऊन जगाच्या ४ खंडातील १२ देशात नागरी हळ्ळ चळवळ उभी राहिली. देशातील लोकांना एकत्र करून त्यांनी १९३० मध्ये दांडी यात्रा काढली. एवढंच नाही तर १९४२ च्या 'भारत छोडो आंदोलन' पुढे ब्रिटीशांना हात टेकावे लागले. त्यानंतर ब्रिटीशांनी भारताला स्वतंत्र करण्याचा निर्णय घेतला.

सत्य आणि अहिंसेचे व्रत जन्मभर जपणाऱ्या गांधीजींचे विचार प्रेरणादायी होते. गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव देशातील नव्हे तर परदेशातील अनेकांवर पडला. गांधीजींच्या १५२ जयंती वर्षानिमित्त त्यांच्या काही सहज, सुंदर आणि थोर विचारांची उजळणी होण्यासाठी काही शोधनिबंध संपादित करून हा ई-ग्रंथ आपल्यापर्यंत पोहोचविण्याचा आमचा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. लेखकांनी अल्प कालावधीत भरभरून प्रतिसाद दिला व १९ शोध निबंध सादर केलेत. आजच्या इंटरनेटच्या युगात असा वाचनीय आणि सुबक ग्रंथ प्रकाशनाच्या उपक्रमास महाविद्यालयाचा प्राचार्य या नात्याने मनापासून शुभेच्छा देतो. वाचकांच्या पसंतीस ग्रंथ उतरेल अशी आशा व्यक्त करतो.

प्राचार्य डॉ जे बी अंजने

मा.श्री. भागवत विश्वनाथ पाटील
अध्यक्ष,
ऐनपूरपरिसरशिक्षण प्रसारक मंडळ,
ऐनपूर ता. रावेर, जि.जळगाव, महाराष्ट्र

शुभेच्छा संदेश

सखेह नमस्कार,

आपल्या महाविद्यालयामार्फत महात्मा गांधीजींच्या १५२ व्या जयंती वर्षानिमित्त "महात्मा गांधी- बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व" हा ई-ग्रंथ प्रकाशित होत आहे याचा खूप आनंद होत आहे. सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने चालणाऱ्या गांधीजींचे विचार आजच्या पिढीला निश्चित प्रेरणादायी ठरतील याची मला खात्री आहे. हा ई-ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने, डॉ. संदीप साळुंके व प्रा. विनोद रामटेके यांनी उत्सूर्तपणे चांगली कामगिरी केली, त्याबद्दल त्यांचे मी मनापासून हार्दिक अभिनंदन करतो. ज्या संशोधकांनी आपले शोध निवंध प्रकाशित करण्यासाठी पाठविले त्यांचे मनापासून कौतुक करतो.

तसेच या विषयावर ई-ग्रंथ प्रकाशित करण्याच्या आपल्या उपक्रमास शुभेच्छा देतो. स्वातंत्र्य चळवळीतील अनेक राष्ट्रीय नेत्यांच्या विचारांना उजळणी देऊन समाज प्रबोधन करण्यासाठी भविष्यात असे ग्रंथ प्रकाशित होतील अशी अपेक्षा व्यक्त करतो. पुनश्च संशोधक लेखकांचे, प्रकाशक आणि संपादक मंडळाचे हार्दिक अभिनंदन व शुभेच्छा.....

श्री. भागवत विश्वनाथ पाटील

मा.श्री. श्रीराम नारायण पाटील
चेअरमन,
ऐनपूरपरिसरशिक्षण प्रसारक मंडळ,
ऐनपूर ता. रावेर, जि.जळगाव, महाराष्ट्र

शुभेच्छा संदेश

गेल्या दीड वर्षापासून कोविड साथरोगाच्या प्रसाराला आळा बसण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारने अनेक महत्वकांक्षी उपक्रम राबविले. त्या अनुषंगाने गेल्या दीड वर्षापासून महाविद्यालये बंद होती. पण ऑनलाइन शिक्षण सुरु होते. या ऑनलाइनच्या माध्यमातून शिक्षणाबरोबरच इतर विविध उपक्रम महाविद्यालयामार्फत राबविण्यात येत आहेत. त्यातलाच हा 'महात्मा गांधी- बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व' या विषयावरील ई-ग्रंथ होय.

या ई-ग्रंथ प्रकाशनात सहभागी लेखक, प्रकाशक, संपादक यांचे मनापासून अभिनंदन करतो आणि त्यांच्या या कार्यास खूप खूप शुभेच्छा देतो.

श्री.श्रीराम नारायण पाटील

मा.श्री. संजय वामन पाटील
सचिव,
ऐनपूरपरिसरशिक्षण प्रसारक मंडळ,
ऐनपूर ता. रावेर, जि.जळगाव, महाराष्ट्र

शुभेच्छा संदेश

'महात्मा गांधी-बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व' हा ई-ग्रंथ महाविद्यालय प्रकाशित करीत आहे याचा मनस्वी आनंद होत आहे. आपल्या सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालयाने कोरोना काळात ऑनलाईन शिक्षणासोबत अनेक सामाजिक शैक्षणेतर उपक्रम राबविले आहेत.

गांधीजींचे विचार आजच्या काळात समाजासाठी प्रेरणादायी ठरावेत या उद्देशाने प्राचार्य डॉ जे बी अंजने, प्रा विनोद रामटेके, डॉ संदीप साळुंके यांनी संपादित केलेला हा ग्रंथ सर्वांना उपयुक्त ठरेल. या ग्रंथाच्या संपादक मंडळाचे व लेखकांचे मनःपूर्वक अभिनंदन आणि सदर ग्रंथाकरीता हार्दिक शुभेच्छा.....

श्री. संजय वामन पाटील

महात्मा गांधी : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व

अनुक्रमणिका

अ.क्र	प्रकरणाचे शीर्षक	लेखक	पान क्र
१	गांधीजी समजून घेताना !	प्रा. अक्षय रविंद्र महाजन	१
२	महात्मागांधींचेराष्ट्रीय एकात्मता संदर्भातील विचार	डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे	६
३	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	प्रा.देविदास भटू भामरे	१४
४	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी : प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व व गतिमाननेतृत्व	डॉ. महेश दिलीप औटी	१८
५	२० व्या शतकातील महान विभूती :राष्ट्रपिता महात्मा गांधी	डॉ.दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी	२४
६	गांधीजींची पत्रकारिता	प्रा. डॉ. जगदीश घनःशाम खरात	३३
७	गांधीवाद	प्रा. डॉ. जगदीश घनःशाम खरात	३७
८	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक कार्य	डॉ. देवयानी चव्हाण	४३
९	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. विलास भा. फरकाडे	४९
१०	महात्मा गांधीजींचे तत्त्व व कार्यपद्धती- एक अभ्यास	प्रा.प्रदीप नामदेव तायडे., प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने	५५
११	महात्मा गांधी : सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह एवं गांधी विचारो कीप्रासंगिकता	प्रा. डॉ. संजय वामनराव भोळे	६२
१२	राष्ट्रपिता महत्मा गांधी के आर्थिक विचारों कीवर्तमान युग में प्रासंगिकता	डॉ. नेहा कल्याणी	६८
१३	Social Work of Mahatma Gandhi	Dr.Priya Narendra Kurkure	७७
१४	BapuKuti (Sevagram Ashram): Inspiration Place	Prof. Mahadev C. Chunche	८२
१५	Basic Education: The Gandhian Approach to Self-Dependence and Self Awareness	Dr. B.J. Mundhe	८७
१६	Moral and Spiritual Education: The Gandhian View Points	Dr. B.J. Mundhe	९७
१७	Fundamental Concepts of Gandhiji and Its Relevance in Contemporary Indian Society	Prof. Swati Sagar Kathaley	१०९
१८	महात्मा गांधीजी का मिट्टी, पाणी का प्रयोग और इंडियन ओपिनियन मेपत्रकारिता यह एक मानासशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. व्ही. एन. रामटेके	११५
१९	गांधी दर्शन और आदर्श व्यक्तित्व	डॉ. जगदीश पी. तंकोदरा	१२०

गांधीजी समजून घेताना !

लेखक : - प्रा. अक्षय रविंद्र महाजन

प्रस्तावना

कोणत्याही सत्पुरुषाचे त्याच्या जीवनाचे मूल्यांकन करणे व इतिहासातील त्याचे स्थान ठरवणे ही गोष्ट सोपी नाही. इतिहासामध्ये चरित्राचा अभ्यास करत असताना कधी कधी असे होते की एखादा सामान्य आत्मा साधारण पातळीच्या वर उठून जन्म घेतो त्याच्या वर्तनातून आणि ईश्वरी मार्गदर्शनातून तो अधिक धैर्यने आचरण करत असताना तो जगामध्ये दीपस्तंभाचे काम करतो. अशी व्यक्तिमत्व फार श्रेष्ठ असतात गांधीजी अशाच व्यक्तिमत्वा पैकी एक व्यक्तिमत्व आहे.

प्रामाणिकपणे गांधी समजून घेताना ते अत्यंत सोपे पण अतिशय गोड रहस्य आहे असे वाटते. प्रारंभी गांधीजीबद्दल माझे वैयक्तिक मत म्हणावे तेवढे फारसे अनुकूल नव्हते मात्र गांधीजी समजून घेताना वाचताना ऐकताना त्यांच्या चारित्र्याबद्दल माहिती मिळते ती माहिती मात्र अचंबित करणारी असे. माझे जीवन हाच माझा संदेश याचा मागोवा घेत असताना मला माहिती झालेले गांधी हे मांडण्याचा एक लहानसा प्रयत्न

गांधीजी : एक गूढ व्यक्तिमत्व

गांधीजींचा एक छोटा किस्सा सांगितला जातो. वरकरणी वाटायला तो साधा आहे. पण त्या एका किस्साच्या मधल्या प्रसंगांमध्ये गांधीची एक वाक्य बोलले त्यामध्ये एक प्रचंड अर्थ सापडतो.

1922 नंतर साधारणता असहकार चळवळीनंतर गांधीजी पुण्यात आले. 1922 नंतरचे पुणे हे गांधीजींना काही फारसे अनुकूल नव्हते. लोकमान्य टिळक यांचे निर्वाण 1 ऑगस्ट 1920 ला होऊन गेले होते. पण पुण्यावर, महाराष्ट्रावर आणि भारताच्या एकंदरीत एक मोठ्या भागावर आणि घटकावर सुद्धा टिळकांचा प्रभाव अजूनही होता. त्या लोकमान्यांच्या प्रभावातून गांधीजीबद्दल पुण्यामध्ये फारसे काही कौतुक नव्हते. गांधीजींचा प्रभाव नव्हता. कारण स्वतः लोकमान्यांचा गांधीजींच्या अहिंसेच्या तत्त्वावर काही फारसा

विश्वास नव्हता. म्हणजे हे सार्वजनिक चळवळीत राष्ट्रीय तत्वज्ञान म्हणून दोन समाजाचे, समूहाचे आणि स्वातंत्र्य चळवळीचे साधन म्हणून अहिंसा वापरावी याविषयी लोकमान्य अनुकूल नव्हते.

केसरी वाड्यांमध्ये गांधीजी आणि भगवान टिळक (गांधीजी लोकमान्य टिळकांचा उल्लेख भगवान टिळक असा करत असत.) यांच्या भेटीमध्ये मतभेद समोर आले होते. गांधीजींचा सत्याग्रह ही अहिंसेची कार्यपद्धती आणि त्यानुसार स्वातंत्र्याचा लढा आपण पुढे नेऊ याविषयी चर्चा केली होती. पण लोकमान्यांना ती पसंत नव्हती. मात्र लोकमान्य गांधीजींना म्हणाले “तुमच्या मार्गाने स्वतंत्र मिळेल असं मला वाटत नाही पण जर तुमच्या मार्गाला लोकांचा प्रतिसाद मिळाला तर तुमचा पहिला अनुयायी मी बनेल”. असे म्हणत असतांना आपण एका गोष्टीचे भान ठेवले पाहिजे, ते म्हणजे गांधीजी भारताच्या दृष्टीने थोर, महात्मा वगैरे असे अजून काहीच नव्हते. नेता तर नव्हतेच मात्र लोकमान्यांचे स्थान हे “भारताचा अनभिषिक्त सम्राट” “लोकमान्य” नाव पडलेले असे भगवान टिळक होते.

1922 नंतर मात्र गांधीजी पुण्यात आले तेब्हा स्टेशन वर स्वागताला कोणीही उपस्थित नव्हते. गांधीजीने केसरी वाड्यावर निरोप पाठवला की भगवान टिळक जेथे बसून काम करायचे त्याचे मला दर्शन घ्यावयाचे आहे परवानगी आहे का? अर्थातच परवानगी देण्यात आली. लोकमान्य नंतर त्यांच्या संस्कृतीचा वारसा न. चि. केळकर यांच्याकडे गेला होता. ते लोकमान्यांच्या “प्रतियोगी सहकारीतेच्या” गटातील एक मुख्य नेता होते. गांधीजी त्यांच्या टांग्या मधून केसरी वाडा च्या दारामध्ये उतरले. उतरल्या उतरल्या गांधीजींना उद्देशून न. चि. केळकर एक वाक्य बोलले So, You have come to your enemy's camp! यावर नकारार्थी मान हलवत गांधीची म्हणाले No! My opponent's camp!

वाटायला वरकरणी लहान मुद्दा पण केसरीवाड्याला मला भेट घ्यावयाची आहे आणि लोकमान्यांचा “भगवान टिळक” असा उल्लेख करत असताना गांधीजींना सुद्धा याची स्पष्ट माहिती होती, की आपण ज्यांचा ज्यांचा येथे जात आहोत ते आपल्या विचाराचे आपल्या कार्यपद्धतीचे विरोधक आहेत. पण विरोधक म्हणजे काही शत्रू नाही. हे सूक्ष्म बुद्धी असलेल्या गांधीजींनी उत्तर देतांना No! My opponent's camp! असे उत्तर दिले आणि आणि साध्या उत्तरांमध्ये लोकशाही, भारतीय संस्कृती, तिच्यामधील सहिष्णुता आणि संस्कृतीला आधुनिक लोकशाहीमध्ये आकार मिळतोय हे या प्रसंगातून आपल्याला दिसून येते. मतभेद हे असणार पण

त्यांनी माणसं शत्रू होत नाही हा विचार गांधीजींनी एका लहानशा प्रसंगातून आपल्याला दाखवला. गांधीजींचा रस्ता अहिंसेचा सत्याग्रहाचा पण गांधीजींनी सशक्त क्रांतीकारांना “वाट चुकलेले देशभक्त” असे म्हणत त्यांच्या त्यागाचा सन्मान ते करत असत मतभेद जरी असले तरी माणसं ही आपली शत्रू नाही हे गांधीजीं त्यांच्या चरित्रातून आपणास दाखवतात.

“गांधीजींचे जीवन हाच त्यांचा संदेश” याचा मागोवा घेत असताना आपल्याला गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अनेक पैलू वरती प्रकाश टाकता येतो. सत्याग्रह, अहिंसा या तत्त्वज्ञानाची कार्यपद्धत आणि त्यांच्या सोबतचा प्रामाणिकपणा कदाचितच कोणात असेल. चौरीचौरा च्या घटनेनंतर गांधीजींनी जनता तयार नसताना आपण त्यांना आंदोलनामध्ये सामील केले सत्याग्रहाचा आणि अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाचा पुरेसा परिचय नसताना आंदोलनाचे स्वरूप हे मात्र अनपेक्षित वळणाला लागल्यामुळे गांधीजींनी 21 दिवसांचा उपवास केला. गांधीजींनी जाहीरपणे आपल्या चुका मान्य करत. म्हणून एक जबाबदार सेनापती म्हणून गांधीजीं मात्र बहुरंगी असायचे.

गांधीजींच्या वागण्या-बोलण्यात मध्ये मात्र कधीकधी तफावत, विसंगती असायची. अशा परिस्थिती मध्ये जेव्हा कार्यकर्ते गांधीजींना विचारायचे तेव्हा गांधीजी मी नंतर बोललो ते ग्राह्य धरा असे सांगायचे. व्यक्तीचा स्वभाव हा उत्क्रांतीवादी असतो हे गांधीजींना यामधून सांगावयाचे असेल.

गांधीजी समजावून घेत असताना आपण त्यांच्या पोशाखा मधला बदलावर सुद्धा लक्ष दिले पाहिजे. विरोधकांचं हृदयपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करत असताना त्यांच्या पोशाखात अनेक बदल होत गेले. दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आल्यानंतर गांधीजी धोतर, कुडता, लांब कोट आणि मोठी काठेवाडी पगडी वापरू लागेल. लवकरच उष्ण हवामानात हा पोशाख सोयीचा नाही असं त्यांना वाटलं. त्यानंतर त्यांनी धोतर, कुडता, टोपी असा पोशाख वापरायला सुरुवात केली. तथाकथित सभ्य लोकांना महत्त्वाच्या बैठकीला आणि सार्वजनिक सभांमध्ये त्यांचा हा पोशाख पाहून धळा बसत असे. गांधीजी टोपी घालत असत ती टोपी पांढरे असावी हा गांधीजींचा आग्रह होता. लोक तक्रार करतात की ती लगेच म्हणते त्यावर ते म्हणत, ”स्वच्छतेचे महत्त्व कळावं म्हणून मी पांढरा रंग निवडला आहे. ही टोपी पातळ कापडाचे असायचे सहज धुता येते आणि वाळायला वेळ लागत नाही.” खादी, धोतर किंवा पायजमा, झब्बा आणि गांधी टोपी हा लोकप्रिय सर्व

मान्यवर राष्ट्रीय पोशाख झाला होता. गांधी टोपी घातलेल्या स्वयंसेवकांना पोलीस अमानुषपणे मारहाण करत आणि त्यांच्या टोप्या हिसकावून घेत. शाळकरी वयाच्या मुलांना ही गांधी टोपी घातली म्हणून शिक्षा होत असे. काही वेळा गांधी टोपी घातली म्हणून दहा रूपये दंड होत असे आणि तो दिला नाही तर दहा दिवस तुरुंगात जावे लागत असते. महात्मा गांधींच्या फक्त पोशाख आतून भारतीय समाज आणि विचारांमध्ये किती बदल झाला आहे या घटनेवरून आपल्याला समजते. शेवटी गांधीजींनी आखूड धोतर, खांद्यावर पंचा आणि चप्पल असा पोशाख केला.

विस्टन चर्चिल हे त्यांना “अर्धनग्न फकीर” असे म्हणत असत. गांधीजी बद्दल त्यांना खूप तिरस्कार होता एकदा क्रिप्स मिशन भारतात आल्यानंतर त्यांचे स्वागत करायला गांधीजी गेले होते. जगातील मिडिया या सर्वांचे लक्ष या क्रिप्स मिशन आणि गांधीजी यांच्या भेटीवर होते. असे असताना सुद्धा क्रिप्स यांनी गांधीजींचा वेशभूषा करून त्यांना म्हणाले की “अंगावर घालायला पुरेसे कपडे नाहीत वाटतं!” यावर गांधीजींनी उत्तर दिले, “की इंग्लंडच्या राणी ने आमचे कपडे पांघरले आहेत म्हणून आम्ही एवढेच कपडे घालतो.” अशा लहान लहान गोष्टीतून आणि प्रसंगातून गांधीजी हे एक वेगळा संदेश देत असत आणि त्यामध्ये गांधीजी यामध्ये चांगलेच पटाईत होते.

गांधीजी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणारा नेता म्हणून माहिती आहेत. पण त्यांचं महात्मापण अनेक ढोऱ्या गोष्टीमधून उलगडते ते स्वतः हातमागावर विणलेल्या खादीच्या साड्या कस्तुरबांना देणारे, त्यांची पोलकी शिवणारे, अनेकांचे केस कापणारे, सॅडल्स बनवणारे, कपडे धुणारे, सुटाबुटात असताना हातात खराटा घेऊन साफसफाई करणारे, 78 व्या वर्षी उकिडवे बसून सहकाऱ्यांना स्वयंपाक घरात खाकराचे प्रात्यक्षिक दाखवणारे आश्रमातील ढोटी बाळ रात्रभर सांभाळणारे, ताटात गहू घेऊन ते निवडणारे, जात्यावर गहू धरणारे, गांधीजी सर्वांना कदाचित माहिती नसतील. आज सगळीकडे मॅनेजमेंट, ऑफिशियल वर्क कल्चर, स्मार्ट वर्क, टाईम मॅनेजमेंट याबद्दल शिकवल जाते. पण असं जाणवतं की गांधीजी सर्व मॅनेजमेंट गुरुंची गुरु होते. त्यांना फक्त देशाला स्वतंत्र नको होतं. प्रत्येक माणसाचा स्वतंत्र हव होत. स्वावलंबीपणा शिवाय

स्वातंत्र्य शक्य नाही हे जेवढं देशाच्या बाबतीत खरं आहे तेवढंच माणसाच्या बाबतीतही खरा आहे याची जाणीव ही गांधीजींना स्पष्ट होतीच.

संदर्भ :-

१. प्रा.डॉ.मुरलीधर शहा (संकलन व अनुवाद) गांधी गंगा ,गांधी संशोधन प्रकाशन , उमवी प्रथम आवृत्ती 2009.
२. नलिनी पंडीत- गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई 1983
३. अनु बंदोपाध्याय, बहुरूप गांधी, कजा कजा मरु प्रकाशन, पुणे 411002

महात्मा गांधींचे राष्ट्रीय एकात्मता संदर्भातील विचार

लेखक : - डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

सारांश :

महात्मा गांधी संपूर्ण विश्वाला पहाटेच्यावेळी पडलेले एक अद्भुत स्वप्र होते. महात्मा गांधी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान कुणीही विसरू शकणार नाही. ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात संपूर्ण भारतीयांना एका झेंड्याखाली आणून त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. महात्मा गांधी यांचे भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेत देखील महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. आज आमच्या राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर जातीयवाद, प्रांतवाद, सांप्रदायवाद, नक्षलवाद, दहशतवाद यासारख्या असंख्य समस्या आहेत. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी गांधी विचारांशिवाय पर्याय नाही. जोपर्यंत संघर्ष, वैरभाव, हिंसा, अशांतता, असुरक्षितता, अंतर्गत संघर्ष यांचा धोका जाणवत राहील तोपर्यंत महात्मा गांधी यांच्या अहिंसावादी विचारांची, राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रकर्षने आठवण येत राहील. ब्रिटिशांविरोधात महात्मा गांधींनी अनेक जाती, धर्म, पंथ व वंशाच्या लोकांना राष्ट्रीय एकात्मतेच्या एका समान सूत्रात एकत्र बांधून राष्ट्रीय आंदोलनाचे रूपांतर जनआंदोलनात केले. गांधीजींनी सर्व धर्मांना एकतेच्या सूत्रामध्ये बांधण्यासाठी सांप्रदायिक एकतेवर सर्वांत जास्त भर दिला. हिंदू मुस्लिम ऐक्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. हिंदू-मुस्लीम यांच्यात सामंजस्य निर्माण झाल्यास राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होऊन भारत अखंड राहील अशी आशा गांधीजींना वाटत होती. समाजाला एकतेच्या सूत्रामध्ये बांधून त्यांनी एकसंघ भारताचे स्वप्र साकार केले.

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये विविध जाती, धर्म, पंथ, वंश व संस्कृतीचे लोक राहात आले आहेत. इंग्रजपूर्व काळात भारतीय समाज कधीच एकसंघ नव्हता. भारत हा विविध प्रांतांमध्ये विभागलेला होता. धर्म, भाषा, पंथ, जाती आणि शेकडो लहान राज्य यांनी तो शतशः विदीर्ण झाला होता. यातील प्रत्येक गटाची अस्मिता

संकुचित व स्वयंकेंद्रित होती. धर्मनिरपेक्ष शासन, लोकशाही जीवनपद्धती, व्यक्तींचे मूलभूत हक्क, समानता, सामाजिक न्याय, अहिंसा आणि सामाजिक जीवनाची पुनर्बांधणी केल्याशिवाय राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित होणार नाही हे गांधीजींनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी त्या दिशेने प्रयत्न केले. हिंदू-मुस्लीम, स्पृश्य-अस्पृश्य, शहरी-ग्रामीण, सुशिक्षित-अशिक्षित, गरीब-श्रीमंत यांच्यातील दुरावा नाहीसा करून त्यांना एकाच राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घेण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या विधायक कार्यक्रमाची आखणी केली होती. महात्मा गांधीजींनी खऱ्या अर्थाने भारतीय जनमानसाचा अभ्यास करून भारताच्या राष्ट्रीय एकीकरणाचा पाया मजबूत केलेला दिसतो.

प्रस्तावना :

महात्मा गांधी हे विसाव्या शतकातील सर्वात शक्तिशाली व मानवतावादी नेते होते. प्रखर राष्ट्रनिष्ठा, ध्येयवाद, सत्य व अहिंसा या नीतिमूल्यांवरील प्रचंड आस्था, मानवतेचा कळवळा, राष्ट्रनिष्ठेशी कुठलीही तडजोड नसणारी आत्यंतिक भूमिका, सहिष्णुता, शेवटच्या श्वासापर्यंत राष्ट्रीयत्वाचा घेतलेला ध्यास या सर्व गुणांचा समुद्भव गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वात होता. म्हणूनच रवींद्रनाथ टागोरां पासून विनोबा भावेपर्यंत, मार्टिन ल्युथर किंग पासून नेल्सन मंडेलांपर्यंत, बाबा आमटे, अभय बंग, अण्णा हजारेंपासून मेधा पाटकर, अरुंधती रॉय पर्यंत, मदर तेरेसा, बराक ओबामा या सर्वांचे महात्मा गांधी हे प्रेरणास्थान आहेत. महात्मा गांधी यांचे व्यक्तिमत्त्व वैश्विक असून त्यांचे तत्वज्ञान संपूर्ण जगाला मार्गदर्शक व उपयुक्त ठरणारे आहे. 1920 नंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची सूत्रे ही गांधीजींकडे आली. महात्मा गांधी हे एकमेव असे नेते होते ज्यांनी भारतीय राष्ट्रवाद जो केवळ बुद्धीवादी वर्गापुरता मर्यादित होता, त्याला क्रांतिकारी जनांदोलनाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दिशेने वाटचाल करताना येणाऱ्या अडचणींची जाणीव गांधीजींना होती. राष्ट्रीय एकतेमध्ये अस्पृश्यता व सांप्रदायिकता ही सर्वात मोठी समस्या आहे असे गांधीजी म्हणत. त्यांच्या मते, अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माला लागलेला कलंक आहे व सांप्रदायिकता हे

भारतीयांच्या जीवनातील विष आहे. देशहिताच्या दृष्टीने अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकत या देशाच्या एकात्मतेची घडी नीट बसविण्यात गांधीजींना फार मोठे श्रेय जाते.

महात्मा गांधींनी हिंदू-मुस्लीम एकतेवर भर दिला. 1919 च्या खिलापत चळवळीमध्ये भाग घेऊन त्यांनी मुस्लिमांच्या मनामध्ये निर्माण झालेल्या असंतोषाला शांत करण्यामध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले. 1942 मध्ये गांधींनी 'इंग्रजांविरुद्ध' चले जाव 'आंदोलन पुकारले. या आंदोलनास लोकांकडून फार मोठा प्रतिसाद मिळाला. सर्व जाती धर्मातील लोकांना आपसातील मतभेद विसरून एकत्र आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य गांधीजींनी केले. तसेच भारत-पाकिस्तानच्या फाळणी वरून ऑगस्ट 1947 मध्ये बंगालमधील नौखाली येथे झालेल्या हिंदू मुस्लिम दंगली थांबविण्याचे आटोकाट प्रयत्न गांधींनी केले व जखमींना मदत कार्य केले. महात्मा गांधी राष्ट्रीय विचारांचे होते. त्यांनी विविध धर्म, जाती, समुदाय, भाषा यांच्यात विभागलेल्या भारतीयांना एकत्र आणले. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांइतकेच स्त्री - पुरुष समानता, अस्पृश्यते सारख्या अमानुष रुढीचा त्याग, आर्थिक स्वावलंबन आणि परस्पर सहकार्यावर आधारलेली स्वायत्तता यांनाही महत्त्व दिले. देशात शांतता व सुव्यवस्था टिकून राहण्यासाठी त्यांचे सांप्रदायिक एकता व राष्ट्रीय एकात्मतेतील योगदान लक्षणीय आहे.

संशोधनाची गृहितके :

१. महात्मा गांधी हे विसाव्या शतकातील महत्वपूर्ण नेते आहेत.
२. प्राचीन काळापासून भारतात विभिन्न धर्म, जाती, पंथ, वंश, भाषा व संस्कृतीचे लोक राहतात.
३. भारतात अनेक सांप्रदायिक संघर्ष होत आले आहेत.
४. भारतात ब्रिटिश काळापासून सांप्रदायिकता ही एक समस्या म्हणून राहिलेली आहे.
५. गांधीजींनी सर्व धर्मांना एकतेच्या सुत्रामध्ये बांधण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेवर भर दिला.

संशोधनाचा उद्देशः

१. महात्मा गांधी यांच्या राष्ट्रीय एकात्मता संबंधी विचारांचा अभ्यास करणे.
२. महात्मा गांधी यांची राष्ट्रीय ऐक्याची भावना स्पष्ट करणे.
३. महात्मा गांधींच्या राष्ट्राभिमान, राष्ट्रसेवा, राष्ट्रप्रेम या मूल्यांवर प्रकाश टाकणे.
४. महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

संशोधनाचे विश्लेषणः

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. विविध जाती, धर्म, वंश, भाषा व संस्कृती यात तो विभागलेला आहे. अशी विविधता असूनही भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. भारतात सर्वधर्म समभाव दिसून येतो. काही वेळ प्रसंगी संघर्ष देखील झालेले आहेत. असे असले तरी सर्व जाती-धर्माचे लोक येथे गुण्यागोविंदाने राहतात. याचे कारण म्हणजे भारताची राष्ट्रीय एकात्मता. ही राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित करण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले. त्यात महात्मा गांधी यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. राष्ट्रातील सर्व लोकांमध्ये, समूहामध्ये सर्व बाबतीत समानता असावी. देशातील सर्व नागरिकांनी प्रदेश, धर्म, वंश, जात, भाषा आणि संस्कृती यावावतची भिन्नता दूर करून 'आपण सर्व एक आहोत' अशी भावना निर्माण करणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. सर्व प्रकारच्या सामाजिक, सांस्कृतिक भिन्नतेचा त्याग करून लोकांना एकत्र आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. जाती धर्माच्या पलिकडे जाऊन 'आपण एका राष्ट्राचे आहोत' ही भावना परिपुष्ट करून राष्ट्रभक्तीची भावना निर्माण करणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय.

भारतात इंग्रज येण्यापूर्वी भारतीय समाज हा विभागलेला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या संघर्षात सर्वांची एकजूट होणे आवश्यक होते. म्हणून महात्मा गांधींनी राष्ट्रीय एकात्मतेवर भर दिला. धर्मनिरपेक्ष शासन, लोकशाही जीवन पद्धती, व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार, समानता व सामाजिक न्याय इत्यादी मूल्यांची स्थापना करणे, तसेच अहिंसा आणि सामंजस्य अशा मूलभूत तत्त्वांच्या आधारे येथील राजकीय, आर्थिक व सामाजिक जीवनाची पुनर्बांधणी केल्याशिवाय राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित होणार नाही हे गांधींना ठाऊक होते. म्हणून

आपापसातील दुरावा नाहीसा करून त्यांना एकाच राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घेण्याच्या दृष्टीने महात्मा गांधींनी आपल्या विधायक कार्यक्रमाची आखणी केली होती. हा विधायक कार्यक्रम त्यांच्या राष्ट्रीय ऐक्याचा प्रयत्न केवळ एक भाग होता. महात्मा गांधीजींच्या मते, राष्ट्रीय भाषा, राष्ट्रीय चारित्र्य आणि राष्ट्रीय शिक्षणातून राष्ट्रीय एकात्मतेची प्राप्ती होऊ शकते. गांधीजींना अपेक्षित राष्ट्रीय एकात्मतेत भारतातील सर्व दलितांचा आणि इतर वर्गांचा संपुर्णपणे विचार केला गेला पाहिजे. प्रामुख्याने समाजात जातीय, धार्मीय आणि वांशिक भेद न राहता धर्मनिरपेक्ष अशी एकात्मता निर्माण केली पाहिजे. स्त्रीयांना समानता देऊन पारंपरिक दृष्टिकोन बदलला पाहिजे तरच राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागेल असे त्यांनी सुचविले.

१. धार्मिक ऐक्यः

महात्मा गांधीजींनी धर्माला व्यक्ती व समाजाचे आधारभूत तत्त्व म्हणून स्वीकार केले. गांधीजींचा धर्म मूलत: मानवतावादी आहे. त्यांच्या मते, धर्माचे प्रमुख तत्त्व सत्य, प्रेम आणि अहिंसा आहे."गांधींचा धर्म हा सहिष्णुतेवर आधारित आहे. त्यांचा सर्व धर्माच्या समानतेवर विश्वास होता. त्यांचे असे म्हणणे होते की, जगातील कोणताही धर्म दुसऱ्या धर्मपिक्षा श्रेष्ठ असल्याचा दावा करू शकत नाही. त्यामुळे सर्व धर्म समान आहेत. ते एकाच ध्येयाकडे पोहोचण्याचे वेगवेगळे मार्ग आहेत." गांधीजींनी सर्वधर्म समभावाचा नारा दिला. कोणताही धर्म श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही, तसेच कोणताही धर्म परिपूर्ण नाही.विविध धर्म म्हणजे एकाच ध्येयाकडे जाणारे विविध मार्ग आहेत. गांधीजी असे म्हणतात की,"धर्म संबंधीच्या चिंतनातून मी अशा निर्णयाप्रत आलेलो आहे की सर्व धर्म खरे आहेत आणि प्रत्येक धर्मात काही चुका देखील आहेत." याचा अर्थ सर्व धर्मातील मूलभूत तत्वे सारखीच आहेत आणि ती खरी आहेत. पण प्रत्येक धर्मात निर्माण झालेल्या काही रूढी आणि परंपरा चुकीच्या आहेत. जो धर्म लोकांना उपयोगी वाटत असेल त्या धर्मानुसार लोकांनी आचरण करावे. त्यांना धर्म बदलण्याची गरज नसून इतर धर्माविषयी आदर दाखविण्याची गरज आहे. कारण इतरांवर प्रेम करा, दुर्गुणांवर विजय मिळवा, सद्गुणी व

उदार बना हेच प्रत्येक धर्माचे मुख्य सूत्र आहे. एका उदात्त ध्येयाकडे व्यक्तीला नेणे, हेच धर्माचे मुख्य कार्य आहे. गांधीजींनी अशा मानवधर्माचा पुरस्कार केला.

महात्मा गांधींनी अखंड भारताचे स्वप्न बघितले होते. हिंदू - मुस्लिम ऐक्यासाठी त्यांनी अखेरपर्यंत प्रयत्न केले. भारताची अखंडता अबाधित राहण्यासाठी दोन्ही धर्माची भूमिका महत्वपूर्ण असल्याची जाणीव त्यांना होती. हिंदू मुस्लिम बांधवांमध्ये एकोपा टिकून राहावा म्हणून गांधीजींनी हिंदूंना उर्दू आणि मुस्लिमांना देवनागरी लिपी शिकविण्याचा प्रयत्न केला. अशा शिक्षणामुळे दोन धर्मांच्या लोकांमध्ये एकोपा निर्माण होईल व भारत अखंड राहील असे त्यांना वाटत होते. दोन्ही धर्माचा सखोल अभ्यास त्यांनी केला आणि कटूर धर्मगुरु पासून दोन्ही धर्मांचे रक्षण व्हावे यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. हिंदूंची संख्या जास्त असल्यामुळे हिंदूंची जबाबदारी जास्त आहे असे गांधीजी मानत. वेगळ्या पाकिस्तानची मागणी त्यांना अमान्य होती. संपूर्ण देशभर हिंदू-मुस्लिम संघर्ष होऊ नये यासाठी देशभर शांतता दौरे करून दोन्ही वर्गाला एकत्रित राहण्यासाठी व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी गांधीजी प्रयत्न करीत होते.

२. जातीयता व अस्पृश्यता निर्मूलन:

भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा देणारा दुसरा घटक म्हणजे जात होय. जातीवरून माणसामाणसांत भेद करणे गांधीजींना मान्य नव्हते. त्यांच्या मते, प्रत्येक मनुष्य जन्मतः समान असतो. जन्मावरून कोणीही लहान-मोठा ठरत नाही. गांधीजींनी अस्पृश्यतेला समाजाचा कलंक आणि एक अमानुष व अत्यंत घृणास्पद रूढी मानले आहे. "अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माला जडलेला एक रोग आहे. ती सैतानाची क्लृप्ती आहे, तो धर्म नसून अधर्म आहे." असे म्हणून त्यांनी अस्पृश्यतेचा अगदी कडक शब्दात धिक्कार केला आहे. गांधीजींनी अस्पृश्यता निवारणासाठी मंदिरांमध्ये हरिजनांना प्रवेश व पूजा पाठाचा अधिकार इतर जातींप्रमाणे प्राप्त व्हावा म्हणून प्रयत्न केले. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांची मुले दत्तक म्हणून इतरांनी स्वीकारावे अशी शिफारस केली. अस्पृश्यता निवारणासाठी गांधीजींनी 1932 मध्ये 'हरिजन सेवक' संघाची स्थापना केली. 1933 साली 'हरिजन' साप्ताहिक

सुरु केले. अस्पृश्यता निवारणासाठी त्यांनी प्रचार दौरे काढले. शिक्षणसंस्था, मंदिरे, पाणवठे व इतर सार्वजनिक ठिकाणे यामध्ये अस्पृश्यांना प्रवेश मिळवून देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश होता. भारतीय समाजाला एकत्रित आणायचे असेल तर सामाजिक क्षेत्रातील अन्यायपूर्ण जाती, भेद, रूढी, परंपरा, उच्चनीचता नष्ट करून समाजातील निरनिराळ्या गटातील फुटीरता नाहीशी करून त्यांच्यात समता व बंधुता प्रस्थापित व्हावी हा त्यांचा उद्देश दिसून येतो.

३. श्रमप्रतिष्ठेतून राष्ट्रीय एकात्मता :

गांधीजींनी शारीरिक श्रमाला विशेष महत्त्व दिले आहे. व्यक्ती श्रीमंत असो की गरीब असो प्रत्येकाने श्रम हे केलेच पाहिजेत. सर्वांनी श्रम केल्यास वर्गव्यवस्था नष्ट होण्यास मदत होईल असे गांधीजींना वाटे. समाजात एकोपा निर्माण होण्यासाठी प्रत्येक जाती धर्माच्या लोकांनी श्रमाची प्रतिष्ठा जोपासली तर समाजातील वर्गवारी नष्ट होऊन राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागेल असा विश्वास त्यांना वाटतो.

४. विश्वस्ताची संकल्पना :

समाजातील आर्थिक विषमतेची दरी कमी करून समानता प्रस्थापित करण्यासाठी श्रीमंत-गरीब हा भेद नाहीसा झाला पाहिजे. ही दरी कमी करण्यासाठी गांधीजींनी दृस्टीशिप सिद्धांत म्हणजे विश्वस्ताची संकल्पना मांडली. यामध्ये उद्योगपतींनी स्वतःला संपत्तीचे विश्वस्त मानून मानवसेवेसाठी त्या संपत्तीचा विनियोग करावा. तसेच स्वतःच्या खाजगी भौतिक गरजांसाठी तिचा वापर करू नये अशा प्रकारच्या विचारांचा समावेश होतो. गांधीवाद वर्गसंघर्षां ऐवजी वर्गसहयोगावर विश्वास ठेवतो असेच यावरून सिद्ध होते. या संकल्पनेद्वारे सामाजिक न्यायाचा मौलिक विचार मांडलेला आहे. समानता आली म्हणजे एकात्मता आपोआप निर्माण होईल असा आशावाद त्यांनी व्यक्त केला.

निष्कर्ष :

१. भारतीय समाजात राष्ट्रीय व सामाजिक ऐक्य प्रस्थापित करण्यात महात्मा गांधीचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
२. महात्मा गांधींनी आपले संपूर्ण आयुष्य अखंड व एकात्म भारताच्या निर्मितीमध्ये आणि हिन्दू-मुस्लिम ऐक्य निर्माण करण्यामध्ये खर्ची घातले.
३. भारतातील हिंदू-मुसलमान बांधवांमध्ये बंधुभाव निर्माण करणे, भाषिक ऐक्य टिकविणे, धार्मिक - शैक्षणिक ऐक्य विकसित करणे यासाठी गांधींनी प्रयत्न केले.
४. महात्मा गांधींचे सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, अस्पृश्यता निवारण, धार्मिक ऐक्य, भाषिक ऐक्य, आर्थिक समानता इ. विचार राष्ट्रीय एकात्मतेस पोषक असेच आहेत.
५. महात्मा गांधींनी मांडलेले विचार आजही प्रासंगिक आहेत.
६. राष्ट्रीय एकात्मता वाढीसाठी सर्वांनी जात, धर्म, वंश, भाषा, प्रदेश इ. बदलची संकुचित भावना बाजूला ठेऊन प्रयत्न केल्यास भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेला बळकटी मिळेल.
७. तत्कालीन परिस्थितीत महात्मा गांधींचे भारतात राजकीय व सामाजिक ऐक्य साधण्यात महत्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांनी आखलेला रचनात्मक कार्यक्रम आजही महत्वपूर्ण आहे.
८. संपूर्ण मानवजातीच्या व सर्व देशाच्या मुलभूत ऐक्यावर त्यांची श्रद्धा होती.

संदर्भग्रंथ :

१. नलिनी पंडीत- गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई १९८३
२. यदुनाथ थते - गांधींची धर्मनीति
३. डॉ. आर. डी. साबळे - 'भारतीय राजकीय विचार' हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई २००३
४. डॉ. भा. ल. भोळे - आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिपळापुरे अँन्ड कं. पब्लिशर्स
५. प्रा. विकास आडे - राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी, जी. सी. पब्लिशर्स नागपूर २०१४

“महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार”

लेखक : - प्रा.देविदास भटू भामरे

प्रस्तावना-

भारत देशाच्या विकासाचा विचार करता भारताचा खऱ्या अर्थने आत्मा खेड्यात राहतो. जोपर्यंत या खेड्याचा विकास होणार नाही तोपर्यंत या देशाचा विकास होणार नाही. असे गांधीजींचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी खेड्याकडे चला असा संदेश तरुणांना दिला. ग्रामीण आर्थिक विकासाचा विचार करता, ग्रामराज्य, रामराज्य, म्हणजेच स्वावलंबी खेडे ही खरी त्यांची संकल्पना होती. भारतात खेड्यांचे वर्णन करता पूर्वीची खेडी ही स्वायत्त होती. भारत देशातील राज्य राज्यांमध्ये विभागलेला होता. साम्राज्याचा राजा हा स्वतंत्र होता. हा राजा मात्र खेड्याच्या साम्राज्यावर, त्यांच्या निर्णयाला धोका पोहोचत नव्हता. खेड्याचा विकासाचा निर्णय गावामध्ये केला जात. गावाच्या विकासासाठी न्याय निवाडा, संरक्षण, आर्थिक विकास, गावाला लागणारी सर्व उत्पादने इत्यादी. या सर्व गोष्टीं बाबत खेड्यातच निर्णय घेतला जात असे यामुळे ग्रामीण जीवन हे सुखी व समाधानी होते. म्हणूनच कदाचित भारतामध्ये सोन्याचा धूर निघत होता. असे म्हटले जात असे. भारतात इंग्रज आले त्यांनी न्याय व्यवस्था व संरक्षण व्यवस्था यांची स्वतंत्र स्थापना केली. इंग्लंड मध्ये औद्योगिक क्रांती घडविली. जमीनदारी व्यवस्था निर्माण झाली. शेतकरी वर्ग हृतबल झाला व खेड्यातून शहरात स्थलांतरित होऊ लागला. खेडी ओस पडू लागली त्याच वेळी गांधीजींनी खेड्याकडे चला हा संदेश जनतेला दिला. गांधीजींनी आर्थिक विकासासाठी ग्राम विकास, शेती विकास, ग्रामीण पुनर्रचना, ग्राम उद्योग, शिक्षण, श्रम, इत्यादी. बाबत अनेक विचार मांडले. गांधीजींच्या या विचार धारेतून देशभर भावना निर्माण झाली. गांधीजींचे विचार समाजा मध्ये रुजविण्याचे कार्य केले. आज पुन्हा एकदा देशाच्या आर्थिक विकासाच्या निमित्ताने गांधीजींच्या विचारांचा जागर करणे गरजेचे वाटू लागले आहे.

संशोधनाचे उद्देश-

- १) महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
- २) महात्मा गांधीजींच्या स्वदेशी आणि ग्रामीण विकास यांचा अभ्यास करणे.
- ३) ग्रामीण भागातील उद्योगांना प्राधान्य प्राप्त झाले आहे.

गृहीतकृते-

- १) महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांमुळे उद्योगांचे विकेंद्रीकरण घडवून आणले आहे.
- २) खादी ग्राम उद्योगांचा विकास घडून आला आहे.
- ३) ग्रामीण भागातील उद्योगाला प्राधान्य प्राप्त झाले आहे.

महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार खालील प्रमाणे आहेत-

भांडवलशाहीला विरोध-

गांधीजी आर्थिक क्षेत्रात प्रचलित भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला विरोध करतात आणि समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या स्थापनेवर भर देतात. ते म्हणाले की, भांडवलशाही केवळ मुळे अर्थव्यवस्थेला फायदा होतो. त्याचा समाजहिताशी काही संबंध नाही. ते उद्योगांची यांत्रिकीकरण करून कामगार आणि ग्राहकांचे शोषण करून वेरोजगारी वाढवतात. अर्थव्यवस्थेवर त्याच्या मक्केदारीमुळे ते स्वतःच्या विवेक बुद्धी नुसार वस्तूची किंमत ठरवतात. परिणामी समाजातील आर्थिक विषमता वाढत आहे.

औद्योगीकरणाला विरोध-

गांधीजींनी औद्योगिक क्रांती आणि त्यातून निर्माण झालेल्या केंद्रीकृत अर्थव्यवस्थेला विरोध केला. ते म्हणाले की, औद्योगीकरणाच्या प्रवृत्तीमुळे साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद वाढला आहे. कारण औद्योगीकरणाचा राष्ट्रांना त्यांची अर्थव्यवस्था चालविण्यासाठी मोळ्या प्रमाणात कळ्वामाल आणि तयार वस्तू विकण्यासाठी मोळ्या बाजारपेठांची आवश्यकता असते. म्हणून यासाठी ते अशा धोरणांचे पालन करतात. जे नैतिकतेच्या विरुद्ध आहे. गांधीजींनी मोठी यंत्रणा मानवतेवर बांधली. कारण ते समाजात स्पर्धा आणि स्वार्थाला प्रोत्साहन देते आणि यामुळे मानवी समाजाचे शारीरिक आणि नैतिक अधःपतन होते. यामुळे समाजाची संसाधने काही बहुतेक लोकांकडे येतात आणि समाजातील बहुसंख्य घटक टंचाईचे जीवन जगतो.

कुटीर उद्योगांना आधार देणे-

गांधीजींच्या मते, भारतीय अर्थव्यवस्थेला आधार कुटिर उद्योग आहे. कारण ते भारताला स्वावलंबी बनवते आणि गावांमध्ये स्वावलंबनाची भावना विकसित करते. त्यामुळे ज्या वेगाने यांत्रिकीकरण केले जात आहे. ते आपल्यावर अन्याय कारक आहे. ब्रिटिशांच्या चुकीच्या धोरणामुळे आमचा उद्योग कोसळण्याच्या मार्गावर पोहचला आहे. त्यांच्या मते, भारत स्वतंत्र होई पर्यंत राजकीय आणि सामाजिक भान नाही. जेणेकरून आम्ही आर्थिक क्षेत्रात शेती आणि कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देऊ शकतो.

गांधीजी म्हणाले की कोणत्या ही देशाची अर्थव्यवस्था मुख्यतः त्यांच्या हवामान आणि नैसर्गिक स्थितीवर अवलंबून असते. म्हणून कुटीर उद्योग या दृष्टिकोणातून न्याय्य आहे.

अपरिग्रहाचे तत्त्व-

याचा अर्थ असा आहे की, व्यक्तीने त्याच्या गरजे नुसार मालमत्ता किंवा पैसा जवळ बाळगावा. भारतीय समाजात आर्थिक विषमता वाढत आहे. असे गांधीजी म्हणाले होते. समाजातील काही लोकांकडे आर्थिक संसाधने व काही नियंत्रण स्थापन केले आहे. त्याचे कारण असे आहे की समाजातील प्रत्येक व्यक्ती संपत्ती अधिक मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून भारतामध्ये एक मजबूत आर्थिक आधार प्रदान करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीचे जीवनमान उंचावण्यासाठी अपरिग्रह तत्त्वाचे पालन केले पाहिजे.

वर्ग सहकार्यावर भर-

गांधीजींनी त्यांच्या आर्थिक विचारां मध्ये वर्ग संघर्ष यापेक्षा वर्ग सहकार्याचा संकल्पनेवर विश्वास होता. ते म्हणाले की भांडवलदार आणि कामगारांचे हित परस्परविरोधी असू शकते. जर यामध्ये परस्पर सहकार्य आणि सामूहिक प्रयत्न केले गेले तर अर्थव्यवस्था सर्वोच्च शिखरावर नेले जाऊ शकते. त्यांच्या मते भांडवलदारांना नष्ट करायचे नाही तर त्यांचे अधिकार कमी करायचे आहेत.

संवर्धन किंवा विश्वस्तांचे तत्त्व-

गांधीजींचे आर्थिक विचारांचा पाया विश्वस्ताचे पद या तत्वावर आधारित आहे. त्यांचे असे म्हणणे होते कि, समाजामध्ये आर्थिक समानता आणायची असेल तर भांडवलदार आणि जमीनदार यांच्याकडे अनावश्यक धनसंपत्ती व जमीन आहे. ती प्राप्त करून सामाजिक संरक्षण देऊन त्याचा अधिकार गरीब समाजाला दिला गेला पाहिजे. संपत्ती मिळविण्याचे साधन साम्राज्य वादावर आधारित नसून हे सत्य आणि अहिंसेवर आधारित असले पाहिजे.

गांधींच्या आर्थिक विचारांचा निष्कर्ष-

वरील वर्णनाच्या आधारावर असे म्हणता येईल की, गांधीजींचे विचार उच्च स्तराचे आहेत. त्या आधारावर प्रत्येक राज्य आधार म्हणून आपली अर्थव्यवस्था बळकट करू शकते. म्हणून गांधीजींच्या या विचारांवर भारतातील अर्थव्यवस्था चालत आहे.

संदर्भ-

- १) प्रा.बी.बी. पाटील, भारतीय राजकीय विचारवंतफडके, प्रकाशन कोल्हापूर, जून 2002
- २) रामचंद्र महादेव गोखले, आधुनिक एक भारतीय विचारवंत, २ रा.काटीनेटल प्रकाशन, 1974.
- ३) डॉ. सुजाता सुधीर गायकवाड, महात्मा गांधींचे आर्थिक आणि अर्थव्यवस्थेवरील विचार, 2004.
- ४) प्रा. विकास व.आडे, राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी, जी. सी.पब्लिशर्स, नागपूर, सप्टेंबर 2014.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी : प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व व गतिमान नेतृत्व

लेखक - : डॉ. महेश दिलीप औटी

गोषवारा :

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हे एक जागतिक स्तरावरील प्रभावशाली व बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व आणि गतिमान नेतृत्व म्हणून ओळखले जातात. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखलेनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीस दिलेल्या अध्यात्मिक व नैतिक अधिष्ठानाचा वारसा पुढे चालवित चले जाव, असहकार, मिठाचा सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग यासारख्या चळवळींनी त्यांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीचा मार्ग सुलभ केला.

बलशाली राष्ट्रनिर्मितीसाठी त्यांनी ग्रामोद्योग, लघु व कुटिरोद्योग यांच्या स्थापनेस प्रोत्साहन, पंचायत राज संकल्पनेची प्रभावी अंमलबजावणी, खादी हातमाग / चरखा उद्योगास दिलेल्या चालनेतून स्वदेशीचा पुरस्कार, यंत्रसामग्रीऐवजी मानवी श्रमावर आधारित उद्योगांद्वारे रोजगारनिर्मिती याद्वारे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास, तसेच सत्य, अहिंसा, सदाचार, अस्तेय, असंग्रह, स्वावलंबन, श्रमप्रतिष्ठा, स्वच्छता या मुळ्यांच्या जोपासनेतून मुल्याधिष्ठित समाजनिर्मिती व विश्वस्तवृत्तीची संकल्पना, कुशल मनुष्यबळ विकासासाठी बुनियादी शिक्षण पद्धतीचा विकास केला.

प्रस्तुत लेखातून गांधीजींनी बलशाली आधुनिक भारत उभारणीसाठी एक प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व व गतिमान नेतृत्व म्हणून केलेल्या उदात्त कार्यावर प्रकाशझोत टाकला आहे.

ठळक शब्द : प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व, गतिमान नेतृत्व, मुल्याधिष्ठित जीवन, विश्वस्तवृत्ती, ग्रामीण विकास, ग्रामोद्योग, पंचायत राज इ.

प्रास्ताविक :

मोहनदास करमचंद गांधी हे जगभरात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा जन्म दि. २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी करमचंद उत्तमचंद गांधी व पुतळीबाई करमचंद गांधी यांच्या पोटी

पोरबंदर (गुजरात) येथे झाला. गांधीजींचे व्यक्तिमत्त्व देशभक्त, स्वातंत्र्य चळवळीतील अग्रणी नेते, समाज सुधारक, विचारवंत, तत्वचिंतक, शिक्षणतज्ज्ञ, अर्थतज्ज्ञ आणि प्रशासकीय व व्यवस्थापन तज्ज्ञ अशा अनेकविध पैलूऱ्यांनी संपन्न व प्रभावशाली आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अध्यात्मिक व नैतिक अधिष्ठान असून त्यांनी जीवनात मूल्ये व तत्त्वनिष्ठा जपलेली आहे.

गांधीजींनी राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, कायदा व सुव्यवस्था, लोकप्रशासन, व्यवस्थापन, अध्यात्म, साहित्य व संस्कृती या विविध क्षेत्रात भरीव कार्य करून कर्तृत्वाची मोहोर उमटविलेली आहे. बालवयात वाचलेल्या राजा हरिश्चन्द्र व श्रावण बाळ यांच्या चरित्रांचा त्यांच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला. थोर देशभक्त व समाज सुधारक नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांना गांधीजींनी आपले राजकीय गुरु मानले. अहिंसेचा पुजारी व एक प्रभावशाली जागतिक नेते म्हणून त्यांना जगभर गैरविले जाते. अशा महान नेत्याचे दि. ३० जानेवारी १९४८ रोजी निर्वाण झाले.

महात्मा गांधीजींनी एक प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व व गतिमान नेतृत्व म्हणून केलेल्या व्यापक कार्यावर टाकलेला प्रकाशझोत खालीलप्रमाणे -

१) स्वातंत्र्य चळवळीतील अग्रणी नेते :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांनी अखेरच्या श्वासापर्यंत म्हणजेच दि. १ ऑगस्ट १९२० पर्यंत सामर्थ्य व नेतृत्व दिले. लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व करण्यास गांधीजींनी सुरुवात केली आणि खऱ्या अर्थाने भारतीय राजकारणातील टिळक युगानंतर गांधी युगाचा उदय झाला. नामदार गोखल्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढयाला दिलेल्या आध्यात्मिक व नैतिक अधिष्ठानाचा वारसा पुढे चालवत त्यांनी अहिंसेची जोड दिली.

चले जाव, असहकार, मिठाचा सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग ही त्यांनी अहिंसात्मक मागाने भारतीय स्वातंत्र्यासाठी केलेली ठळक आंदोलने होय. दि. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि सन १८५७ पासून प्रज्वलित झालेला स्वातंत्र्य लढा यशस्वी झाला. स्वातंत्र्य प्रासीपूर्वी जवळपास तीन -

साडेतीन दशके स्वातंत्र्य चळवळीला कार्यक्षम नेतृत्व देण्याचे अलौकिक कार्य गांधीजींनी केले. म्हणूनच भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील अग्रणी नेते म्हणून ते गौरविले जातात.

त्यांनी दाखविलेल्या मार्गावरून वाटचाल करणारे लाखो निष्ठावान अनुयायी निर्माण केले आणि आजही त्यांचे अनुयायी त्यांच्या मार्गाचे अनुसरण करीत आहेत. एखाद्या नेत्याच्या निधनास ७० वर्षे उलटल्यानंतरही त्या नेत्याने दाखविलेल्या मार्गाने वाटचाल करणारी लाखो अनुयायी असणे, ही बाब त्या नेतृत्वाचा सर्वश्रेष्ठ गौरव मानला पाहिजे.

२) मुल्याधिष्ठित जीवन व विश्वस्तवृत्तीची संकल्पना :

गांधीजींनी सत्य, अहिंसा, सदाचार, अस्तेय, असंग्रह, स्वच्छता, श्रमप्रतिष्ठा, शिस्त व स्वावलंबन या मुल्यांचा अंगीकार करून आयुष्यभर जपली आणि मुल्याधिष्ठित जीवनाचा आदर्श समाजासमोर ठेवला. देशातील गोरगरिबांविषयी त्यांच्या मनात विशेष आस्था होती. देशातील लाखो गरिबांना अंगभर कपडे नाहीत म्हणून या महात्म्याने आयुष्याच्या उत्तरार्थात केवळ धोतर व पंचा परिधान केला आणि एका संवेदनशील व सहृदय व्यक्तिमत्त्वाचे उदाहरण समाजासमोर ठेवले.

Politics without values (मुल्यरहित राजकारण), Money without work (कामाशिवाय मोबदला), Knowledge without character (चारित्र्याशिवाय ज्ञान), Commerce without morality (तैतिकतेशिवाय व्यापार), Science without humanity (मानवतेशिवाय विज्ञान) and Worship without sacrifice (त्यागाशिवाय ईश्वरपूजा) या बाबी चिंताजनक व चिंतनीय असल्याबाबत गांधीजींनी म्हटले आहे. गांधीजींनी विश्वस्तवृत्तीची संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, आपण पैसा व संपत्ती यांचे मालक नसून विश्वस्त या भूमिकेतून त्यांचा सांभाळ करायला हवा. श्रीमंत वर्गाने आपल्या आवश्यक गरजांच्या पूर्तीनंतर समाजातील गरीबांच्या अत्यावश्यक गरजांच्या पूर्तेसाठी आपल्याकडील पैसा व संपत्तीचा उपयोग करायला हवा की ज्यामुळे समाजातील श्रीमंत व गरीब यातील दरी कमी होवून एक संतुलित व कल्याणकारी समाज विकसित होवू शकेल. समाजातील श्रीमंत व गरीब यातील दरी व आर्थिक विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी मांडलेली विश्वस्तवृत्तीची संकल्पना अत्यंत समर्पक, महत्वपूर्ण व उपयुक्त आहे.

३) ग्रामीण विकासावर भर :

भारतात खेडी सर्वाधिक आहेत आणि देशातील एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास ६० ते ७० टक्के नागरिक ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहेत. भारताचा खऱ्या अर्थाने विकास करायचा असेल तर खेडी स्वयंपूर्ण, संपन्न व विकसित झाली पाहिजेत. हे गांधीजींनी सुरुवातीला ओळखले आणि त्यासाठी त्यांनी ग्रामीण विकासाचा आग्रह धरला. ग्रामीण विकासासाठी त्यांनी ग्रामस्वराज्य किंवा पंचायत राज ही संकल्पना प्रभावीपणे अवलंबिली.

खेड्यांतील लोकांना रोजगार मिळण्यासाठी यंत्रसामग्रीऐवजी मानवी श्रमास महत्व दिले. खादी उद्योगास प्रोत्साहन व ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मितीसाठी हातमाग किंवा चरखा उद्योगास चालना दिली आणि त्यायोगे स्वदेशीचा पुरस्कार केला. ग्रामीण भागात लघुउद्योग, ग्रामोद्योग व कुटीरउद्योग यांच्या स्थापनेवर भर देवून ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुदृढ व संपन्न करण्यासाठी उल्लेखनीय कार्य केले. खरा भारत हा खेड्यांमध्ये वसलेला आहे आणि भारत बघायचा असेल तर 'खेड्यांकडे चला' असा संदेश त्यांनी भारतीयांना दिला.

४) शिक्षणविषयक विचार :

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठीचे शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे, यावर गांधीजींचा विश्वास होता. त्यांच्या मते, "शरीर, मन व आत्मा या त्रीयांमधील सुप्रावस्थेतील उत्तमत्वाचा शोध, उन्नयन व प्रगटीकरण म्हणजेच 'शिक्षण' होय". शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्ती, शिस्त, त्याग, सत्य, अहिंसा सदाचार, वक्तव्यरपणा, धैर्य, प्रामाणिकपणा, स्वावलंबन, श्रमप्रतिष्ठा, स्त्री - पुरुष समानता, विश्वास, समानता, संवेदनशीलता यासारखी मूल्ये संक्रमित झाली पाहिजेत आणि क्षमता व कौशल्ये विकसित व्हायला हवीत, अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांनी स्थापिलेले साबरमती व सेवाग्राम आश्रम हे मूल्यशिक्षणाची केंद्रे मानली पाहिजेत. शिक्षणातून 3 Hs (Head, Heart and Hand) च्या विकासावर लक्ष केंद्रीत करून बौद्धिक, भावनिक व कौशल्य विकासा महत्व देत परिपूर्ण माणूस घडविण्यावर त्यांनी भर दिला आहे. त्यासाठी त्यांनी प्रयोगशील, उपक्रमशील व अनुभूतीजन्य शिक्षण पद्धती विकसित केली. या

शिक्षण पद्धतीलाच बुनियादी शिक्षण पद्धती किंवा वर्धा शिक्षण योजना म्हटले जाते. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार हे कालसुसंगत, दूरदर्शी व उपयुक्त आहेत.

५) जागतिक स्तरावरील प्रभावी नेतृत्व :

स्वातंत्र्य चळवळीस अहिंसात्मक मार्गने सामर्थ्य देण्याचे उल्लेखनीय कार्य गांधीजींनी केले. त्यांनी आपल्या व्यापक व दूरदर्शी विचार, प्रभावी नेतृत्व आणि रचनात्मक कार्यातून भारतीय राजकारणात 'गांधी पर्व' निर्माण केले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली लाखो अनुयायांनी चले जाव, असहकार, मिठाचा सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग यासारख्या चळवळींमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. एक नेता म्हणून त्यांनी अनेक देशांबरोबर आणि तेथील नेत्यांबरोबर चांगले सौहार्दपूर्ण संबंध विकसित केले. आपल्या देशातील विविध क्षेत्रातील नेते व कार्यकर्ते आणि नागरिकांशी चांगले संबंध जपले. आलेले प्रत्येक पत्र वाचून त्यास तत्परतेने उत्तर पाठविण्यात त्यांचा हातखंडा होता. त्यांचा अत्यंत विशाल असा जनसंपर्क होता.

स्वातंत्र्य चळवळीसाठी योग्य व सक्षम कार्यकर्ते / अनुयायांची निवड करून त्यांच्यामध्ये देशप्रेम, स्वातंत्र्याविषयीची तळमळ, परस्पर विश्वास, निष्ठा व समर्पण भाव निर्माण करून अनुयायांचा एक मोठा समूह विकसित केला. साने गुरुजी, आचार्य विनोबा भावे, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरोजिनी नायडू, जमनालाल बजाज, काकासाहेब कालेलकर, दादा धर्माधिकारी व दक्षिण आफ्रिकेतील नेल्सन मंडेला ही गांधीविचार व कार्यने प्रभावित झालेली काही निवडक व्यक्तिमत्त्वे होत. एक नेता म्हणून त्यांनी महिलांना सन्मानजनक व प्रतिष्ठेची वागणूक देत स्त्री - पुरुष समानतेतून स्त्री सक्षमीकरणावर भर दिला आणि सरोजिनी नायडू व विजयालक्ष्मी पंडित ही त्यांच्या स्त्री सक्षमीकरणविषयक कार्याची उदाहरणे सांगता येतील. त्यांच्या जीवन प्रवासातील कार्यामध्ये त्यांची पत्री कस्तुरबा गांधी यांनी त्यांना खंबीरपणे साथ दिली. एक प्रभावी नेता म्हणून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात धैर्य, निर्णय क्षमता, चिकित्सक विचारशक्ती, सकारात्मक व आशावादी दृष्टिकोन, समर्पण वृत्ती, नेतृत्व क्षमता, पुढाकार, पारदर्शकता, अध्ययनशीलता, संभाषण चातुर्य, दूरदर्शी दृष्टिकोन, निष्ठा, बांधिलकी, समूह भावना व सौजन्यशीलता ही गुणसंपदा दिसून येते. त्यांच्या नेतृत्वास जागतिक स्तरावर मान्यता मिळालेली असून ते एक प्रभावशाली जागतिक नेते म्हणून गौरविले

जातात. त्यांच्या विचार व कार्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व हे केवळ एका व्यक्तीपुरते मर्यादित न राहता एक विचारधारा बनले असून अनेकांसाठी प्रेरणास्रोत आहे.

निष्कर्ष :

महात्मा गांधीजींचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी असून त्यांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी तसेच सामर्थ्यशील आधुनिक भारत साकारण्यासाठी दिलेले योगदान अत्यंत मोलाचे, भरीव व संस्मरणीय आहे. लोकमान्य टिळकांनंतर स्वातंत्र्य चळवळीस त्यांनी प्रभावी नेतृत्व दिले आणि त्यायोगे तमाम भारतीयांना त्यांच्यातील नेतृत्वशैलींचा, कार्यकर्तृत्वाचा व दूरदर्शित्वाचा परिचय झाला.

स्वयंपूर्ण देश घडविण्यासाठी स्वयंपूर्ण खेडी निर्माण करून ग्रामीण विकासावर भर दिला. त्यासाठी ग्रामोद्योग, लघुउद्योग व कुटिरोद्योगांना चालना दिली. हातमाग किंवा चरखा उद्योगास प्रोत्साहन देऊन खादीच्या प्रसारातून स्वदेशीचा पुरस्कार केला. समाजातील गरीब व श्रीमंत यातील दरी कमी करून आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी विश्वस्तवृत्तीची संकल्पना मांडली. संतुलित व नीतिमत्तेवर आधारलेला नवसमाज निर्मितीसाठी मुल्याधिष्ठित जीवनाचा आदर्श उभा केला. कुशल मनुष्यबळ निर्मितीसाठी दर्जेदार, मुल्याधिष्ठित व कौशल्य शिक्षणाचा आग्रह धरला. गांधीजींचे कार्य अत्यंत व्यापक व बहुविध स्वरूपाचे असून त्यांचे जीवन हेच सर्वासाठी संदेश व प्रेरणास्रोत बनले आहे.

संदर्भ :

1. Dr. Auti Mahesh Dilip (2019), '*A Study of Mahatma Gandhi's Contribution to Management Thoughts and its Relevance in Modern Times*', AJANTA : An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal Volume-VIII, Issue-I, January - March 2019 ISSN : 2277 - 5730
2. Goel S. L. (2008), '*Administrative and Management Thinkers Relevance in New Millennium*', Deep & Deep Publications Pvt. Ltd. New Delhi. ISBN : 978-81-8450-077-6
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Mahatma_Gandhi<https://www.linkedin.com/pulse/top-10-qualities-mahatma-gandhi-how-incorporate-them-your-alok-sharma>
4. www.mkgandhi.org/articles/mahatma-as-a-management-guru-in-new-millennium
5. www.speakingtree.in/allslides/management-lessons-from-life-of-mahatma-gandhi

२० व्या शतकातील महान विभूती : राष्ट्रपिता महात्मा गांधी

लेखक : - डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील प्रमुख नेते, तत्त्वज्ञ आणि क्रांतिकारक म्हणजे मोहनदास करमचंद गांधी होत, महात्मा गांधी याच नावाने ते ओळखले जातात. इ.स. १९२० नंतर भारतीय लढ्याचे नेतृत्व महात्मा गांधी यांच्याकडे आले, अहिंसेच्या मार्गानी स्वातंत्र्य मिळवून दिले आणि लालबहादूर शास्त्री यांच्या समवेत राहून संपूर्ण जगाला प्रेरित केले. देशातील नागरिक त्यांना प्रेमाने बापू म्हणत. गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांनी त्यांना महात्मा ही उपाधी दिली, आझाद हिंद सेनेचे सुभाषचंद्र बोस यांनी इ.स. १९४४ मध्ये त्यांना राष्ट्रपिता असे म्हटल्याचे सांगितले जाते तसेच त्यांना स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रपिता. त्यांची आज १५१ वी जयंती जगभरात साजरी करण्यात आली.

उद्दिष्टे :-

- भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील महात्मा गांधी यांचे सामाजिक राजकीय शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रातील योगदान समजून घेणे.
- आपल्या रचनात्मक आणि समाजपयोगी कार्यातून समाजाला केलेला उपदेश व भूमिका विचारात घेणे.
- महात्मा गांधी हे समाजसुधारक, शिक्षण तज्ज्ञ, तत्वचिंतक, राजकीय विचारवंत आणि जागतिक अर्थ तज्ज्ञ होते, ही बाब लक्षात घेणे.
- महात्मा गांधी यांनी सुरु केलेली मुलोद्योगी शिक्षणपद्धती, व्यावहारिक जीवनशिक्षण प्रौढशिक्षण, स्त्रीशिक्षण, विद्यापीठीय शिक्षण आणि स्वातंत्र्य लढ्यातील अनुबंध विचारात घेणे.
- स्वदेशीचा स्वीकार, सूतकताई, कौशल्य विकास आणि ईश्वरभक्तीचा मार्ग स्वीकारताना प्रपंचाला सांभाळूनच करावा, ही वृत्ती समजून घेणे.

गृहितके:-

- महात्मा गांधीचे सत्याचे प्रयोग हे आत्मचरित्र लोकप्रिय झालेले आहे.
- दैनंदिन कष्ट व संघर्षातून गोरोबा काका यांनी ईश्वर भक्तीचा संदेश दिला आहे.

- देशाच्या स्वातंत्र्य लब्ध्यातील त्यांचे विविधक्षेत्रातील कार्य व समाजसुधारक म्हणून केलेले काम वाखाणण्याजोगे आहे.
- भारतभूमीत जन्माला आलेले महात्मा गांधी यांचे देशाच्या जडणघडणीतील योगदान अद्वितीय आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिवंध लेखनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यासपद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच प्राथमिक व दुय्यम साधन सामुग्री म्हणून प्रकाशित ग्रंथाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

विषय प्रवेश –

महात्मा गांधी यांचा जीवन परिचय:-

किरकोळ शरीर प्रकृती असताना फक्त अहिंसेच्या बळावर त्यांनी इंग्रज सरकारला आपल्या देशातून परतून लावले. शांतता व अहिंसेचे पुजारी, महात्मा गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ मध्ये गुजरात मधील पोरबंदर येथे झाला. आईचे नाव तर पुतळाबाई तर वडिलांचे नाव करमचंद उत्तमचंद गांधी तत्कालीन काठेवाड प्रांतामधील पोरबंदर येथे दिवाण म्हणून काम करीत असत. पुतळाबाई या खूपच धार्मिक वृत्तीच्या होत्या, त्या सतत उपवास करीत असत. महात्मा गांधी यांच्यावर आईकडून बालवयातच धार्मिक संस्कारांचा अहिंसा, शाकाहार, सहिष्णुता व प्राणिमात्रांवर दया असे अनेक संस्काराचे धडे गिरवण्यात आले.

महात्मा गांधी यांचा विवाह व शिक्षण :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात असलेल्या बालविवाह प्रथेनुसार महात्मा गांधी यांचा विवाह इ.स. १८३३ मध्ये वयाच्या तेराव्या वर्षी कस्तूरबा यांच्याशी झाला होता. गांधीजी त्यांना प्रेमाने “बा” म्हणत. लग्नानंतर महात्मा गांधी यांच्या पत्नी प्रथेप्रमाणे बहुतांश काळ त्यांच्या वडिलांच्या घरीच राहिल्या. इ.स. १८८५ साली गांधीजी पंधरा वर्षांचे असतांना त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले होते. त्याच वर्षी त्यांना एक अपत्य झाले होते परंतु ते जास्त काळ जगू शकले नाही. यानंतर महात्मा गांधी यांना चार मुले झाली, हरीलाल, मणिलाल, रामदास आणि देवदास

महात्मा गांधी यांचा शैक्षणिक प्रवास –

महात्मा गांधी यांची बालपणापासून डॉक्टर बनण्याची इच्छा होती, परंतु वडिलांची त्यांना सरकारी नोकरीत दाखल करण्याची इच्छा होती. इ.स. १९८८ मध्ये आपले शालेय शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर ते उच्च शिक्षणाकरीता इंग्लंडला गेले. उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडमध्ये जावून भारतीय कायदा आणि न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला. तिथे मोठ्याप्रमाणात मासाहार मिळत असल्याने, त्यांना शाकाहारी पदार्थ मिळेपर्यंत उपाशी राहावं लागतं असे. आईला वचन दिल्याने मासाहार, मद्यपान करणे वर्ज्य केले. त्यामुळे त्यांनी शाकाहारी माणसे शोधून त्यांची एक संघटना स्थापन केली तसेच त्यातील काही लोक ही 'थीयोसोफिकल सोसायटी' चे सदस्य होते. गांधीजीनी त्याठिकाणी राहून तेथील चालीरीती शिकण्याचा प्रयत्न केला. वकिलीचे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर बॅरिस्टर बनून इ.स. १८९१ स्वदेशी आले आणि वकिली करू लागले, परंतु लाजाळू स्वभावामुळे ते कोर्टात फार बोलत नसत तसेच त्यांना न्यायाधीशासमोर एखादा मुद्दा मांडणे कठीण जात असे.

महात्मा गांधी यांचा दक्षिण आफ्रिकेतील प्रवास:-

इ.स. १८९३ वर्षी वयाच्या २४ व्या वर्षी महात्मा गांधी हे भारतीय व्यवसायिकांचे न्यायालयीन सल्लागार म्हणून दक्षिण आफ्रिकेला गेले होते. त्याठिकाणी त्यांनी आपल्या आयुष्याची २१ वर्षे घालविली. त्याठिकाणी गांधीनी आपले राजकीय दृष्टीकोन, नैतिक व राजकीय नेतृत्व कौशल्याचे सुक्ष्म अध्ययन केले. दक्षिण आफ्रिकेत उद्योग, व्यवसाय आणि इतर कामधंद्यासाठी स्थायिक असलेल्या भारतीयांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. दक्षिण आफ्रिकेत गांधीजींना गंभीरपणे वांशिक वर्ण भेदाचा सामना करावा लागला. अपमान जनक वागणूक त्यांनी अनुभवली. एक प्रसंग असा महात्मा गांधी रेल्वेचा प्रवासात असतांना त्यांच्याजवळ पहिल्या वर्गाचे तिकीट असतांना सुद्धा त्यांना 'पीटर मारित्जबर्ग' रेल्वे स्थानकावर एका रेल्वे अधिकाऱ्याने खाली उतरवून तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यात बसण्यास सांगितले. गांधीजीनी त्यांना नकार देताच त्या अधिकाऱ्याने गांधीजींना गाडी बाहेर ढकलून दिले गांधीजी खाली पडले. त्या दिवशी त्यांनी संपूर्ण रात्र फलाटावर काढली होती. गांधी अहिंसावादी असल्याने अन्यायकारक व्यवस्था बदलणे हाच त्यांचा मुख्य उद्देश होता. दक्षिण आफ्रिकेत महात्मा गांधीना अनेक कठीण परिस्थिती संघर्ष करावा लागला. तेथील

समाजात असणाऱ्या समस्याचा देखील अनुभव आला. त्यांनी भारतीय नागरिकांना राजकीय व सामाजिक हक्कांसाठी संघर्ष करण्याची प्रेरणा दिली.

महात्मा गांधी यांचा भारतीय स्वातंत्र्यलब्धातील संघर्ष –

महात्मा गांधी हे 'गोपाळ कृष्ण गोखले' यांना आपले राजकीय गुरु मानत असत. त्यांनी राष्ट्रवादी नेता, संयोजक आणि संघटक म्हणून आंतरराष्ट्रीय ख्याती मिळवली होती. त्यांच्या संयम, संतुलन आणि प्रचलित व्यवस्थेत राहून काम करणे आदी विचाराचा प्रभाव त्यांच्या मनावर पडला होता. गोपाळ कृष्ण गोखले त्यावेळेला "भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे" अध्यक्ष होते. ग्रामीण भागातील राजकीय, आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती आणि सामान्य लोकांचे दुःख, दारिद्र्य पाहून प्रचंड दुःखी झाले. अहमदाबाद येथील साबरमती नदीकाठी असलेल्या आश्रमात महात्मा गांधी राहू लागले. त्यानंतर सामान्य नागरिकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी अहिंसावादी सत्याग्रह करण्याचा मार्ग अंगिकारला.

चपारण्य सत्याग्रह – बिहारच्या चंपारण्य येथील शेतकऱ्यांवर इंग्रज मळेदाराकडून नील पिकवण्याची सक्ती करत आणि त्यांना अत्यल्प दरात मोबदला देत असत. शेतकऱ्यांना खूप नुकसान सहन कराव लागत होत. इंग्रजांच्या या मळेदारीला आळा घालण्यासाठी इ.स. १९१७ मध्ये गांधीजीनी तेथील जनतेला एकत्रित केले, अहिंसेच्या मार्गाने आंदोलन करून न्याय मिळवून दिला. हाच त्यांचा भारतातील अहिंसेचा पहिला प्रयोग तो यशस्वी ठरला.

खेडा सत्याग्रह – गुजरात मधील खेडा हे गाव अतिवृष्टीमुळे ओलादुष्काळ पडला होता. तेथील शेतकऱ्यांची आणि त्यांच्या पिकांची अवस्था खूपच वाईट असतानाही इंग्रज सरकार शेतकऱ्यांकडून सक्तीने शेतसारा वसूल करीत होते, ही परिस्थिती पाहून महात्मा गांधीजी तेथे आश्रम उभारला, लोकांना संघटीत करून आणि शेतकऱ्यांना गांधीजीनी शेतसारा न भरण्याचा आदेश दिला, तेव्हा इ.स. १९१८ मध्ये शेतकऱ्यांनी शेतसारा बंदीची चळवळ सुरु केली. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सरदार पटेल यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्येसंबंधी इंग्रज सरकारसोबत चर्चा केली. ब्रिटीश सरकारने त्यांची मागणी मान्य करून सर्व कैद्यांची सुटका केली

अहमदाबाद :कामगार लढा – इ.स. १९१४ मध्ये झालेल्या पहिल्या युद्धानंतर देशात खूप महागाई वाढली होती. अहमदाबाद येथील कामगारांनी वेतनवाढीसाठी गिरणी मालकांकडे विनंती केली. परंतु त्याची मागणी अमान्य करण्यात आली. यावर गांधीजीन स्वतः जावून संप पुकारला आणि कामगारांसोबत उपोषणाला बसले. अहिंसावादी आंदोलनापुढे गिरणी मालकांनी हार पत्करून त्यांना वेतनवाढ दिली. असहकार चळवळ - गांधीजी हे अहिंसेचे पुजारी असल्याने इंग्रजांविरुद्ध लढा देताना असहकार, अहिंसा आणि सविनय कायदेभंग हे तीन शब्द वापरले. इ.स. १९१९ साली पंजाबमधील जालियनवाला बाग हत्याकांडामुळे देशातील लोकांच्या मनात इंग्रज सरकारविरुद्ध भडका उडाला. ठिकठिकाणी मोर्चे निघाले ते मोर्चे थांबविण्यासाठी इंग्रज सरकारला खूप दम्छाक करावी लागली, याच घटनेप्रकरणी इंग्रज सरकारचा निषेध केला. असहकार चळवळ सुरु करण्यामागे महात्मा गांधी यांचा असा हेतू होता की, भारतातील ब्रिटीशांचे राज्य हे केवळ भारतातील लोकांच्या सहकार्यावर अबलंबून आहे.

असहकार आंदोलना दरम्यान घडलेली चौराचोरी घटना – इ.स. १९२२ साली गोरखपुर (उ.प्र.) जिल्ह्याच्या चौरीचौरा येथे एका शांततापूर्ण चाललेल्या मिरवणुकीवर पोलीसांनी गोळीबार केला. पोलीसांनी केलेल्या गोळीबारामुळे असहकार चळवळीत सहभागी नागरिक खूप चिडले, त्यांनी प्रत्युत्तर देताना तेथील पोलीस चौकी जाळून टाकली. यात एक पोलीस अधिकारी व २२ पोलीस ठार झाले. ही घटना त्यांना कळताच खूप वाईट वाटलं, ते एकदम अस्वस्थ झाले. त्यांना वाटले लोकांनी असे करायला नको होत. अहिंसेच्या मार्गाने चालतांना असे प्रसंग उद्भवतातच. गांधीना वाटू लागलं की, आपण असहकार आंदोलन सुरु करून लोकांना अहिंसेच्या मार्गावर चालायला लावलं परंतु, अहिंसेच्या मार्गावर चालणे इतक सोप नाही, तसे करणे सर्वांनाच शक्य होणार नाही, म्हणून महात्मा गांधी यांनी आपली असहकार चळवळ मागे घेतली. याच घटना प्रकरणी महात्मा गांधी यांना मार्च १९२२ मध्ये कैद करण्यात आलं. गांधीजींच्या “यंग इंडिया” नावाच्या साप्ताहिक पत्रिकेत त्यांनी तीन राष्ट्रद्रोही लेख लिहिली आहेत अशाप्रकारचा त्यांच्यावर आरोप लावण्यात आला. त्यामुळे त्यांना सहा महिने तुरुंगवास झाल्यानंतर त्यांची तब्येत खराब झाली, त्यामुळे त्यांची तुरुंगातून सुटका करण्यात आली.

दांडी यात्रा – इंग्रज सरकारने मिठावर कर लावल्याने त्याचा बोजा गरीब जनतेवर पडत असे. समुद्रात मीठ तयार करण्याचा भारतीयांना पूर्ण अधिकार आहे, त्यावर सरकारला बंदी करण्याचा अधिकार नाही. यासाठी महात्मा गांधी यांनी १२ मार्च १९३० साली साबरमती आश्रमातून दांडी यात्रेला सुरुवात केली. यात ७८ रुग्ण-पुरुष अनुयायांसोबतच अनेक लोकसहभागी झाले. महात्मा गांधी यांनी दांडी यात्रेला सुरुवात करण्यापूर्वी ब्रिटीश व्हाईसरॉयला माहिती देवून सरकारचा अन्यायकारक कायदा मोडून काढण्यासाठी काढलेली ही पदयात्रा होती. पदयात्रेने काहीच फरक पडणार नाही, असे सरकारला असे वाटत होते. ५ एप्रिल १९३० रोजी ३८८ कि.मी.चे अंतर पूर्ण करून त्यांची पदयात्रा दांडी येथे पोहचली. ६ एप्रिलच्या पहाटे महात्मा गांधी यांनी आपली नेहमीची प्रार्थना आटोपून घेतल्यानंतर ते समुद्र किनाऱ्याकडे चालत गेले, सकाळी ठीक ८:३० वाजता त्यांनी मिठाचा खडा उचलून सरकारने लावलेला मिठाचा कायदा मोडून काढला. या प्रकरणी त्यांना पकडून कैद करण्यात आले, त्यामुळे संपूर्ण देशात हिंसात्मक आंदोलनाला सुरुवात झाली. परदेशी कपड्यांची होळी, दारूच्या दुकानांसमोर निर्दर्शन करणे, जंगल सत्याग्रह अशाप्रकारचे आंदोलन देशभर करण्यात आले होते. महात्मा गांधी सोबतच हजारो भारतीय नागरिकांना इंग्रज सरकारने कैद केलं होत. अटक केल्याप्रकरणी देशातील चळवळीना आला घालण्यासाठी इंग्रज सरकारने 'लॉर्ड एडवर्ड आयर्विन' यांच्या नेतृत्वाखाली महात्मा गांधी यांच्या सोबत करार करण्याचे ठरवले, त्यानुसार मार्च १९३१ सर्व भारतीय कैद्यांना मुक्त केले.

भारत छोडो चळवळ – दुसऱ्या महायुद्धाच्या कालावधीत इंग्रज सरकारने भारतीय प्रतिनिधीना न जुमानता अनेक नागरिकांना जबरदस्तीने युद्धात खेचले. इंग्रज सरकार युद्धात व्यस्त असल्याने महात्मा गांधी यांनी संधी समजून इ.स. १९४२ साली 'भारत छोडो' हे आंदोलन सुरु केलं. आंदोलनात सहभागी असणाऱ्या लाखो लोकांना इंग्रज सरकारने तुरुंगात टाकल तर हजारो आंदोलकांवर गोळीबार करण्यात आला. गांधी आणि त्यांच्या समर्थकांनी इंग्रजांना ठणकावून सांगितले की, "जो पर्यंत स्वातंत्र्य मिळणार नाही, तो पर्यंत भारत देश महायुद्धात सहभागी होणार नाही. ही चळवळ कोणत्याही प्रकारे थांबणार नाही". तसेच महात्मा गांधीनी या चळवळी दरम्यान आपल्या भारतीय जनतेला "करा किंवा मारा" असा मूलमंत्र दिला. भारत छोडो'

चळवळीच्या माध्यमातून संपूर्ण भारताला संघटीत करण्याच महत्त्वपूर्ण काम केलं होत. आंदोलन देशभर पसरले असताना ९ मे १९४२ रोजी महात्मा गांधी आणि त्यांच्या राष्ट्रीय कॉग्रेसच्या सदस्यांना मुंबईत अटक करण्यात आली. त्यावेळी महात्मा गांधी यांना दोन वर्ष पुण्यातील 'आगाखान पॅलेस' या ठिकाणी कैद ठेवण्यात आलं. दरम्यान २२ फेब्रुवारी १९४४ मध्ये महात्मा गांधीच्या पती कस्तुरबा गांधी यांच निधन झालं. महात्मा गांधीना पुण्यात कैदेत असतांना मलेरियाची लागण झाली, त्यांची तब्येत खूप खालावली, तरीही लवकर सुटका केली नाही. ६ मे १९४४ साली उपचारासाठी त्यांनी सुटका करण्यात आली. महात्मा गांधी यांनी सुरु केलेल्या 'या चळवळीचा वनवा देशभर पसरल्याने इंग्रजांनी सुद्धा महायुद्ध संपेपर्यंत भारत देशाची सत्ता भारतीयांच्या ताब्यात देण्याचे स्पष्ट संकेत दिले. त्याप्रमाणे साधनसुचित असणारे सत्य आणि बलशाली अंहिसा या मूल्यांचा महात्मा गांधीजीनी सातत्याने पुरस्कार केला, त्यातून विराट मानसिक क्रांती घडवून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले.

महात्मा गांधी यांचे निधन – ३० जानेवारी १९४८ रोजी महात्मा गांधी दिल्ली येथील बिल्ड बागेत सहकाऱ्यांसोबत फिरत असतांना त्यांना 'नथुराम गोडसे' यांनी त्यांच्यावर गोळीबार केला. महात्मा गांधी यांना गोळी लागताच ते जमिनीवर कोसळले. असे म्हटले जाते की, महात्मा गांधी यांनी मृत्युपूर्वी मुखातून 'हे राम' असे उद्धार काढले होते. इ.स. १९४९ साली महात्मा गांधी यांचा मारेकरी आणि त्याच्या साथीदारांना पकडण्यात आले व त्यांच्यावर खटला चालविण्यात आला, नथुराम गोडसे आणि त्यांच्या साथीदारांना फाशीची शिक्षा देण्यात आली. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी, अस्पृश्यता निवारण, जातीभेद, गरीब-श्रीमंतीची दरी कमी करण्यासाठी या महामानवाने खूप मोलाची कामगिरी केली. म्हणूनच आजही भारतीयांच्या मनात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या प्रचंड आदराची भावना आहे. त्यांच्या एकूणच कामगिरीसाठी ते भारतातच नाही तर संपूर्ण जगात आदर्श व्यक्तिमत्व म्हणून ओळखले जातात. महात्मा गांधी याचा जन्मदिन आंतरराष्ट्रीय अंहिसादिन म्हणून संपूर्ण जगात साजरा केला जातो.

महात्मा गांधीजीबद्दल सामान्य लोकांना माहिती नसलेल्या सात महत्वाच्या गोष्टी :-

जगभरातल्या तत्वज्ञानात त्यांचा गांधीवादही समाविष्ट झाला आहे. *महात्मा गांधी शांततेच्या नोबेल पुरस्कारासाठी गांधीजींचे नाव पाच वेळा नोबेल समिती समोर आले होते. मात्र त्यांना हा सर्वोच्च पुरस्कार मिळाला नाही. गांधीजींच्या मृत्यूनंतर त्यांना नोबेल पुरस्कार न मिळाल्याची खंत पुरस्कार समितीने व्यक्त केली होती. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटिशांविरुद्ध गांधीजी आयुष्यभर लढले. ब्रिटिशांनी गांधीजींच्या मृत्यूनंतर २१ वर्षांनी त्यांच्या सन्मानार्थ टपाल तिकीट काढले. महात्मा गांधी यांची अंत्ययात्रा ही ८ किलोमीटर लांब होती. जवळजवळ १० दशलक्ष लोक अंत्ययात्रेत सहभागी झाले होते *गांधीजींनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक प्रसिद्ध व्यक्तींना पत्रे लिहीली आहेत. यात हिटलर, टॉल्स्टॉय आणि आइन्स्टाइन यांचा समावेश आहे. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर पहिल्या संविधान सभेत पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या भाषणा दरम्यान गांधीजी उपस्थित नव्हते. महात्मा गांधी यांच्या मृत्यूवेळी परिधान केलेले कपडे आजही संग्रहालयात सुरक्षित ठेवण्यात आले. अॅपल कंपनीचे सर्वेसर्वा-संस्थापक स्टीव जॉब यांच्यावर महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा पगडा होता. गांधीजींच्या सन्मानार्थ ते गोल फ्रेमचा चळमा वापरतात.

गांधींजीवर लिहिलेल्या गद्य काव्यात बाबा आमटेनी म्हटले की, “महात्मा गांधी सांगून गांधी सांगता येणार नाहीत, उद्याच्या पिढ्यांना त्यांची ओळख पटण्यासाठी कदाचित कॅम्प्यूटर लागेल, पण काळाच्या भाळावर उमटलेली ही तस मुद्रा कोणत्याही इतिहासाला पुसून टाकता येणार नाही.” सर्वश्रेष्ठ तत्वज्ञ अॅल्बर्ट आइन्स्टाइन यांनी गांधीजींच्या निधनाची वार्ता समजताच उद्गार काढले, की, “असा हाडामासाचा महान गांधीसारखा माणूस या भूतलावर वावरत होता, यावर कदाचित भावी पिढ्या विश्वास ठेवणार नाहीत.” अनेक तत्ववेत्यांनी म्हटले, “मानव जातीला पापातून मुक्त करणारा व शांततेचे मानवी विश्व भविष्यकाली निर्माण होईल, अशी आशा निर्माण करणारा हा माणूस होता.” तसेच रस्किन जॉन यांचे ‘अनटू धिस लॉस्ट’ हे पुस्तक प्रवासात वाचत असताना त्यांनी लिहिले कि, रस्किनच्या पुस्तकाने मला जिंकले, त्यामुळे माझ्या जीवनात रचनात्मक परिवर्तन झाले.”

निष्कर्ष :-

एकूणच २० व्या शतकातील महान विभूती राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, त्यांच्या जीवनात अनेक संघर्षमय प्रसंग आले, जणू एकप्रकारे एकसंघ भारतात अखंड लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी ते सतत धडपडणारे व्यक्तिमत्व होते. तसेच टॉल्सटॉयसारख्या जगदवेत्यावर त्यांच्या शैलीचा चांगलाच प्रभाव होता, आजही न उकललेल कोड आहे. कदाचित न उलगडणारे ते विलक्षण गूढ आहे. जगातील अनेक वृत्तपत्रे, प्रसारमाध्यमांनी, जनमत घेणाऱ्या तज्जांनी महात्मा गांधी म्हणजे सर्व श्रेष्ठ व्यक्ती असल्याचा निर्वाळा दिला आहे. ही गोष्ट भारतीयांच्या दृष्टीने अत्यंत अभिमानाची आहे, अशा पूज्यनीय महान विभूतीस विनम्र अभिवादन !

संदर्भ :-

- डॉ.गुंजरे दादाराव, मराठी कवितेतील महानायकांचे दर्शन, मैत्री प्रकाशन, लातूर
- पाटणे यशवंत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे
- www.google.com

गांधीजींची पत्रकारिता

लेखक - : प्रा. डॉ. जगदीश घनःशाम खरात.,

प्रस्तावना :

२००९ मध्ये शंभर वर्षे पूर्ण करणारे 'हिंद स्वराज' हे गांधीजींचे छोटेखानी पुस्तक एका बाबतीत अजोड आहे. ते संपादक-वाचक यांच्या संवादामधून सुरु होते आणि संपते. या दोहोंमधला प्रदीर्घ संवाद प्रश्नोत्तरांतून गांधीजींनी मांडला, त्यात त्यांनी असंख्य विषय हाताळले. त्यांनी हे पुस्तक क्रांतिकारक स्वराज्य प्रेमी भारतीय युवकांचे मनः परिवर्तन करण्यासाठी मूळ गुजरातीत लिहिले. तसेच संपादक - वाचक हे नाते द्वंद्वात्मक आहे. परस्परांची मते न कटता देखील ते अभंग असते. किंवडुना ते एकमेकांकडे नव्या गोटींसाठीच बघत असते व अवलंबून असते.

गांधी त्यांच्या विरोधकांना समजुन घेण्याची अत्यंत बळकट व प्रामाणिक इच्छा दाखवित, त्यांची मते विकृत करण्यात, त्यांचे दावे चुकीचे मांडण्यात, त्यांची सोयीस्कर विधाने छापण्यात त्यांना रस नसे. आपल्या विरोधकांत जे चांगले आहे. चांगले म्हणजे आपल्याच मताचा चांगला प्रतिवाद काय आहे त्या अर्थाने.

हिंद-स्वराज्य पुस्तकातील वाचक संपादकाला फार खोचक व थेट सवाल करीत राहतो आणि संपादक शांतपणे त्यांना सविस्तर उत्तरे देत राहतो. आपणच आपल्या मतांना आव्हान देत राहायचे आणि वर त्याचे निराकरणही करायचे ही दुहेरी विचार शक्ती गांधीजींनी फार धीटपणे व व्यवस्थित हाताळली आहे.

गांधीजी परमताविषयी फार जागरुक असत. त्याचा ते आदर करीत. तसे मत एखाद्याचे का झाले हे समजावून घेण्यासाठी ते त्याच्याजवळ जात. "हिंद स्वराज" मधील खेळीमेळीची प्रश्नोत्तरे आणि दोघांचे घटू नाते गांधीजींच्या दृष्टीची गवाही देतात. कूणावर कुरघोडी करण्यासाठी नव्हे, तर मत परिवर्तन करण्यासाठी दुसऱ्याचे मन जाणून घेण्यावर त्यांचा भर होता. हिंद स्वराज च्या पहिल्याच प्रश्नाला उत्तर देतांना गांधीजी काही संबंध नसतांना अचानक वृत्तपत्रांची भूमिका समजावून सांगतात. पुस्तकातील संपादक सांगतो, आपने सवाल ठीक पुढ्हा

है। लेकिन इसका जवाब देना आसान बात नहीं है। अग्रवार का एक काम होता है लोगों में अमूक जरुरी भावना पैदा करना। दुसरा काम है लोगों में दोष जो हो जो चाहे जितनी मुसीबतें आने पर भी बेधड़क होकर उन्हें दिखाना।¹ वृत्तपत्राचे काम नेमके इतक्या सोप्या शब्दांत फार घोड़या लोकांना जमले असेल। माहिती देण्याचे काम जसे वर्तमानपत्रांचे ठरलेले असते तसे पखवणे, टीका करणे हे हो असते। गांधीनी या कामात मुळीच कसूर केली नाही।

गांधीजी आजच्या पुढाऱ्यांसारखे केवळ भाषणे व लोकसंग्रह करणारे नेते नव्हते। वृत्तपत्रात लेखन, पत्रलेखन, आत्मचरित्र लेखन, जाहीर निवेदन अशा लिखित स्वरूपात त्यांच्या भूमिका उघड होत राहतात। सारेच पांढऱ्यांवर काळे होत असल्याने खोटेपणा अथवा भूमिकेत बदल यांचा गांधीबाबत प्रश्नच नव्हता। स्वतःला भाषणे, पत्रकार परिषदा, एवढयापुरतीच उघड करणारे आजचे नेते "सत्याग्रही" नसतात। तुम्ही एकदा पांढरे काळे केले त्याचा प्रतिवाद करणे जड जाते हे आजचे पुढारी जाणतात। म्हणून त्यांच्या भूमिका वारंवार बदलतातच शिवाय त्यांचा अप्रमाणिकपणा दिवसागणिक घटू होत जातो। गांधीजी मुळचे वकील असल्याने त्यांचा पुरावे, शब्दप्रामाण्य लिखित वास्तव, दस्तावेज यांच्याशी जवळचे संबंध होता। साहजिकच हे सारे त्यांना पत्रकारितेत आढळले आणि त्यांचा त्यांनी भरपूर लाभ घेतला।

वृत्तपत्रे अप्रमाणिक असतात असे गांधीजी म्हणतात एकाच घटनेला दोन्ही बाजुने ते सांगत असतात。² शब्दप्रामाण्य, वस्तुस्थितीचे प्रतिविंब यांचे धोके वृत्तपत्रातून नेहमी संभवतात। गांधीजी त्याबद्दल इशारा देतात व जशी वृत्तपत्रे तशी जनता असा निकालही देऊन टाकतात। "वर्तमानपत्र" सेवाभावनेच चालली पाहिजेत हे 'इंडियन ओपिनियन' च्या पहिल्या महिन्याच्या कारकीर्दीवरूनच लक्षात येते। वर्तमानपत्र ही महान शक्ती आहे, पण ज्याप्रमाणे पाण्याचा निरंकुश लोट गावचे गाव बुडवून टाकतो आणि पिकाचा नाश करतो, त्याप्रमाणेच लेखणीची निरंकुश गती हानिकारक होते। हा अंकुश बाहेरून लादण्यात आल्यास तो निरंकुशतेपेक्षाही अधिक घातक असतो। आंतरिक अंकुशच लाभदायी होऊ शकणार। ही विचारसरणी खरी असेल तर दुनियेतील कितीशी वर्तमानपत्रे त्यात टिकू शकतील? पण निरुपयोगी वर्तमानपत्रे बंद करण्याची सत्ता कोणाला? कोणी कोणाला निरुपयोगी ठरवायचे? उपयोगी व कुचकामी एकाच वेळी चालणार ज्याने त्याने आपआपल्या पुरती त्यातुन निवड करावी。³

खरचं आजच्या जागतिकीकरणाच्या लाटेत तर अशी अनेक कुचकामी वृत्तपत्रे, पत्रकार आपणास दिसुन येतात. प्रत्येक वृत्तपत्र पक्षाशी बांधील असते तसेच पत्रकारांच्या बद्दलही आपणास म्हणता येईल. एखादे वृत्तपत्र केवळ जनहित या निकषावर जो सुरु करतो, तसेच त्याला काही एक तात्त्विक भुमिका असते त्यालाच 'पत्रकार' म्हणता येते. तर जो अशा वृत्तपत्रांना केवळ बातम्या देतो त्याला बातमीदार म्हणावयाचे असते. शहरात आणि गावोगावी असणारे पत्रकार^४ हे खरे तर पत्रकार नसतातच, ते बातमीदार असतात!

गांधीजींचं राजकारणाबाबतीत असेच मत होते, आज राजकारण एक व्यवसाय बनला. गांधीजींच्या वेळेस तो देशसेवेचा हिस्सा होता. निःस्वार्थी व त्यागी होता. अशा राजकारणाला जोड ही निःस्वार्थी, त्यागी पत्रकारितेची होती. प्रबोधन व प्रचार हाच तिचा गाभा असे पण त्याच काळात धंदेवाईक पत्रकारितादेखील होती. गांधींना पत्रकारिता एक साधन वाटे. लोकजागृतीसाठी व सातंत्र्यप्राप्तीसाठी!

आपल्या शब्दात व भुमिकेत तसुभरही विपर्यास न व्हावा यासाठी ते फार कटाक्ष ठेवीत. सभेपुर्वी गांधीजी भाषण लिहुन काढीत. आजचे पुढारी तसे काही करीत नाहीत आणि काय छापुन आले ह्याची त्यांना चिंता नसते.

'इंडियन ओपीनियन' 'नंतर गांधीनी' 'यंग इंडिया', 'नवजीवन', 'हरिजन' ही वृत्तपत्रे काढली. बहुतेक सगळी सासाहिके होती. पत्रकारिता वेळेशी किती बांधील असते हे गांधी इंडियन ओपीनियनयनच्या फिनीक्स येथील छापखाण्याच्या हक्किकतीमधून सांगतात. त्यांच्या प्रयत्नाच्या शर्थांची आणि त्यांनी मिळवलेल्या सहकाऱ्यांच्या साथीची अविस्मरणीय अशी ही कथा आहे. गांधींनी पत्रकारीता व्यावसायिक पद्धतीने केली नसली तरी व्यावसायिकतेचे सारे निकष त्यांच्या पत्रकारितेत दिसुन येतात. डेडलाईन पाळणे, अचूक व नेमके लिहिणे, सर्व लिखित मजकुराराची जबाबदारी स्वतःकडे घेणे, बदनामी व अप्रतिष्ठा होऊ न देणे असे सर्व नियम पाळीत गांधी खरेखुरे पत्रकार झाले. ते म्हणतात, '.....मी एकही शब्द विचार केल्याशिवाय, तोलल्याशिवाय किंवा कोणाला निव्वळ खुश करण्यासाठी लिहिण्याचे किंवा जाणुन बुजुन अतिशयोक्ती केल्याचे मला आठवत नाही.'^५

शेवटचे वाक्य गांधीजींच्या जीवनाचे एक रहस्य सांगुन जाते. पत्रकार असल्यामुळे नेतृत्वपदी पोचायला कसा लाभ झाला याचा उलगडा गांधींनी स्वतःच येथे केला आहे. संपादक आपल्या सहकाऱ्यांचा नेता असतो. कारण सासाहिक वा दैनिक ही एक सामुहिक कृती असते. दुसरे त्याचे लेखन कित्येक वाचकांच्या मताप्रमाणे असते

किंवा पटण्यासारखी असते. १९२० साली गांधीनी भारतीय राजकारणात पुर्ण प्रवेश केला आणि त्यांच्याकडे देशाचे आपोआपच नेतृत्व आले आता केवळ लिहीणारा - छापणारा तो पत्रकार ही अवस्था जाऊन तुरुंगवास, उपोषण, सत्याग्रह, संघटन असे सर्व करणारा पत्रकार उत्पन्न झाला.

गांधीजी एके ठिकाणी म्हणतात 'वर्तमानपत्रे फक्त वस्तुस्थिती काय आहे त्यासाठी वाचली पाहिजेत. त्यांना स्वतंत्र विचारशक्तीची सवय मारुन टाकायला संधी नाही दिली पाहिजे.'^६

गांधींजी एकदा एका पत्रकाराला पत्रकारितेची कार्ये सांगु लागले. कधीकधी गप्प राहिल्याने देखील पत्रकाराच्या हातुन त्याच्या व्यवसायाची उत्तम सेवा घडते. परंतु पत्रकाराचे कर्तव्य वस्तुस्थितीचा पाठपुरावा करणे असुन लोकांवर तिला न्याय द्यायचा की नाही ते सोडुन दयावे सज्ज्या पत्रकारितेचे काम लोकशिक्षण करणे हे आहे. लोकांच्या डोक्यात आवश्यक व अनावश्यक गोष्टी घुसडणे नव्हे. म्हणुन पत्रकाराने स्वाधिकार वापरून काय बातमी केव्हा दयावी व देऊ नये ते ठरवावे.

लोकांना आवडते ते आम्ही देणार या विद्यमान वृत्तपत्रीय भुमिकेच्या विरोधात गांधींजींची पत्रकारितेविषयी भुमिक होती. पत्रकार मुलतः शिक्षक असल्याचे त्यांचे मत असल्याने काही गोष्टी गाळुन, घासुनपुसुन लोकांना सादर केल्या पाहिजेत या मताचे गांधीजी होते. वास्तवता आणि मुल्य यात त्यांनी मुल्यशिक्षणाची बाजु घेतली. गांधीसारखी पत्रकारिता फक्त लोकमान्य टिळक व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना करता आली. पत्रकारिता व राजकारण असे त्यांच्या कार्याचे विभाजनच करता येत नाही इतके हे पुढारी संपादनात बुडुन गेलेले. अहिंसा, सत्याग्रह आणि नैतिकता हा गांधींजींच्या राजकारणाप्रमाणे पत्रकारितेचाही पाया होता. आजच्या पत्रकारितेने तो गमावला आहे. राजकारणाने तर त्याकडे पाठ कधीचीच फिरवली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. 'हिंद स्वराज', गांधीजी, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, १९९६, पृष्ठ ३.
२. 'हिंद स्वराज', गांधीजी, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, १९९६, पृष्ठ १७ व १८.
३. 'आत्मकथा', मो.क.गांधी, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, २००७, पृष्ठ २७२.
४. माध्यमांचे नीतिशास्त्र: स्वरूप व गरज, श्रीनिवास हेमाडे, परिवर्तनाचा वाटसरु, पुणे, २००९, पृष्ठ २४४.
५. 'आत्मकथा', मो.क.गांधी, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, पृष्ठ २७१ व २७२.
६. 'महात्मा', खंड ७, डी.जी. तेंडुलकर, पब्लिकेशन डिलिजन, १९६९ पृष्ठ ९७.

गांधीवाद

लेखक - : प्रा. डॉ. जगदीश घनःशाम खरात,,

जीवन-परिचय:

मोहनदास करमचंद गांधी (महात्मा गांधी) यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी काठेवाडमधील पोरबंदर येथे झाला. त्यांचे वडील काठियावाड संस्थानचे दिवाण होते. आई-वडिलांच्या धार्मिक विचारांचा मुख्यतः आईच्या धर्मश्रद्धेचा प्रभाव त्यांच्यावर प्रथमपासून पडलेला होता. वैष्णवपंथाचे संस्कार त्यांच्यावर झाले असले तरी सर्व धर्माबाबत सहानुभूतीचे धोरण स्वीकारले जावे ह्या विचारांचा प्रभावही त्यांच्यावर घरातील वातावरणामुळे पडलेला होता. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण राजकोटला झाले. १८८७ साली मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर ते इंग्लंडला बॅरिस्टर होण्यासाठी गेले आणि १८९१ साली बॅरिस्टर होउन भारतात परत आले, आईला दिलेले वचन पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी इंग्लंडमध्ये असताना मदय मांसाला स्पर्शसुद्धा केला नव्हता. इंग्लंड मध्ये असताना त्यांनी भगवद्गीतेचा अभ्यास केला होता. त्याचप्रमाणे ख्रिश्चन, बौद्ध इत्यादी धर्माच्या तत्वज्ञानाचाही त्यांनी अभ्यास केल्यामुळे, त्यांच्या भावी जीवनाची तात्त्विक बैठक तयार झाली असे म्हटले जाते. काठियावाड आणि मुंबई येथे काही दिवस वकिली केल्यानंतर, पोरबंदरच्या एका मेमण पेढीवाल्याचा दावा चालविण्यासाठी ते दक्षिण आफ्रिकेत गेले. दक्षिण आफ्रिकेत हिंदी आणि निंग्रे लोकांना तेथील युरोपियन गोरे लोक हीनपणे वागवीत आणि त्यांच्यावर अत्याचार करीत, त्याकरिता हिंदी व निंग्रे लोकांत जागृती व्हावी, त्यांना न्याय मिळावा म्हणून महात्माजींनी १८९४ सालच्या मे महिन्यात नाताळ काँग्रेसची स्थापना केली आणि सत्याग्रहाचा मार्ग स्वीकारून १८९३ ते १९१४ ह्या काळात गोऱ्या सरकारविरुद्ध अहिंसात्मक लढा सुरु ठेवला आणि गुलामीत पडलेल्या लोकांच्या हाती एक नवे शस्त्र दिले. ह्याच तंत्राचा वापर त्यांनी पुढे मोठ्या प्रमाणावर भारतात केला आणि बलाढ्य साम्राज्यशाहीशी निःशस्त्र लोक शांततापूर्वक लढा देऊ शकतात हे सिद्ध केले. अशा प्रकारे एका वर्षासाठी आफ्रिकेत गेलेल्या महात्माजींना

तेथे जवळजवळ तेवीस वर्षे 'आत्म्याच्या शस्त्राने' (Sword of the Spirit) अन्याय आणि अत्याचार ह्याविरुद्ध लढा देणे आवश्यक होऊन बसले.

१९१५ साली महात्मा गांधी भारतात परत आले तेव्हा त्यांचे राजकीय गुरु गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी त्यांना एक वर्षभर भारताचा दौरा करून नंतर आपल्या कार्याची दिशा ठरवावी असे सुचिल्यावरून त्यांनी भारताचा दौरा केला. अनेक ठिकाणी व्याख्याने दिली. १९१६ साली बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या उद्घाटनप्रसंगी त्यांनी "आम्हांस देणगी म्हणून कधीही स्वराज्य मिळणार नाही. ब्रिटिश लोक स्वातंत्र्याचे भोक्ते असले तरी जे लोक स्वतः स्वातंत्र्य संपादन करणार नाहीत त्यांना ते स्वातंत्र्य देणार नाहीत" असे स्पष्ट केल्यामुळे आणि शांततामय क्रांतीचा अगर सनदशीर युद्धाचा पुरस्कार केल्यामुळे जहाल आणि मवाळ ह्या दोन्ही गटाच्या लोकांना त्यांची विचारसरणी मान्य होऊ शकली. फिजी बेटात मुदतबंदीच्या करारानुसार जाणाऱ्या मजुरांवर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणे, बिहारमधील चंपारण्यात निळीचे मळेवाले शेतकऱ्यांवर अन्याय करीत होते तो दूर करण्यासाठी लढा देणे, गुजरातमधील खेडा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची साराबंदी चळवळ यशस्वी करणे, इत्यादी कार्यामुळे स्वातंत्र्य संग्रामाचे नेतृत्व महात्माजींकडे जाऊ लागले. रौलट कायदा आणि जालियनवाला बाग हत्याकांड ह्या प्रकरणी त्यांनी ब्रिटिश सरकारविरुद्ध अहिंसात्मक लढा सुरु केला, परंतु ह्या चळवळीला हिंसक वळण लागताच ती मागे घेतली. तसेच महात्माजींनी लोकजागृती व्हावी ह्यासाठी खिलाफत समिती आणि होमरूल लीग ह्या संस्थांशी घनिष्ठ संबंध जोडले खादी ग्रामोद्योगास प्रोत्साहन दिले. 'यंग इंडिया' हे साप्ताहिक सुरु केले. तसेच हरिजन' हे नियतकालिकही सुरु करण्याचे धोरण स्वीकारले. कलकत्ता येथे भरलेल्या कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात महात्मा गांधीचा असहकाराबाबतचा ठराव मान्य झाला. १ ऑगस्ट १९२० रोजी लोकमान्य टिळकांचे निधन झाले आणि देशाचे नेतृत्व महात्मा गांधींकडे गेल्यामुळे भारताच्या राजकीय जीवनात गांधी-युगाचा प्रारंभ झाला आणि 'शांततामय व कायदेशीर मार्गने स्वराज्य प्राप्त करून घेणे हे ध्येय कॉंग्रेसने स्वीकारले. १९२९ च्या लाहोर कॉंग्रेसमध्ये पूर्ण स्वराज्याचे ध्येय जाहीर झाले आणि १९३० साली महात्माजींनी देशव्यापक सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु केली. गांधी-आर्यन करारानुसार ते लंडन येथील गोलमेज परिषदेस हजर राहिले. त्या ठिकाणी जातीय समस्येची सोडवणूक करण्याबाबत योग्य असा मार्ग सापडला नाही. त्यानंतर

सत्याग्रहाच्या चळवळीचा मार्ग पुन्हा स्वीकारण्यात येऊन सत्य, अहिंसा, असहकार ह्या धोरणाचा स्वीकार करण्यात आला. १९४२ साली महात्माजींनी 'चले जाव' (Quit India) अगर 'छोडो भारत' ही चळवळ सुरु केली. त्यांना अटक करण्यात आल्यानंतर ह्या चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे त्यांची कारागृहातून मुक्तता करण्यात आली. १९४६ साली कॅबिनेट योजना स्वीकारण्यात आली असली तरी द्विराष्ट्रवादाच्या सिद्धान्तामुळे हिंदू-मुस्लिम ऐक्य साध्य होऊ शकले नाही. त्यामुळे मांटटबॅठन योजनेनुसार हिंदुस्थानची फाळणी करण्यात आली आणि भारत व पाकिस्तान अशी दोन राष्ट्र राज्ये निर्माण करण्यात येऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. महात्माजींना फाळणीची कल्पना पसंत नव्हती. त्यामुळे हिंदुस्थानची फाळणी म्हणजे देशाचा आध्यात्मिक आत्मनाश झाला असेच त्यांना वाटत होते. त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले असून हरिजन आणि यंग इंडिया ह्या नियत- कालिकातून अनेक लेख लिहून महात्माजींनी आपले विचार व्यक्त केलेले आढळून येतात.

३० जानेवारी १९४८ रोजी प्रार्थनेला जात असता त्यांचा खून करण्यात आला. त्यांच्या मृत्यूमुळे त्यांची विचारसरणी जास्त प्रभावी ठरून, आयुष्यभर नव्हता तेवढा प्रभाव महात्माजींना ह्या हौतात्म्याने प्राप्त करून दिला. डॉ. स्टॅनले जोन्स ह्यांनी असे लिहिलेले आढळून येते की, "God has used the tragedy to further the very thing for which he lived..... He is stronger in death than he was in life." Dr. Stanley Jones.

गांधीवाद अगर गांधीजींचे राजकीय तत्वज्ञान (Gandhism):

महात्मा गांधी यांनी मांडलेल्या विचारांना विचारप्रणाली अगर तत्वज्ञान म्हणता येईल की नाही ह्याबदल मतभेद दिसून येतो. गांधीवाद म्हणजे कायम स्वरूपाची आणि निश्चित अशी तत्वे; नियम आणि सिद्धान्त असा अर्थ घेतला तर महात्मा गांधी यांनी मांडलेल्या विचारांना गांधीवाद असे नाव देता येणार नाही; कारण त्यांचे विचार म्हणजे जीवनविषयक दृष्टीकोन असून, भारतातील विशिष्ट परिस्थितीतून निर्माण झालेला असा तो दृष्टीकोण होता असे प्रतिपादन केले जाते. महात्मा गांधींनी स्वतःच असे स्पष्ट केले होते की, "गांधीवाद अशी विचारप्रणाली कोठेही नाही. मी कोणतेही नवे तत्व किंवा तत्वज्ञान दिलेले नाही. मी फक्त माझ्या पद्धतीने चिरंतन सत्याचा उपयोग दैनंदिन जीवन आणि प्रश्न सोडविण्यासाठी केलेला आहे. माझी मते

आणि अनुमाने ही अंतिम आहेत असे नाही. मी ती उद्या बदलूनही टाकीन... सत्य आणि अहिंसा ही जुनीच तत्वे आहेत; मी फक्त त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यात चुकाही केलेल्या आहेत. माझ्या विचारांना — गांधीवाद' म्हणू नका. ("...There is no such thing as "Gandhism'. I do not claim to have originated any ' new principle or doctrine ....you will not call it 'Gandhism' there is no ism about it") श्री. पट्टाभी सितारामय्या यांनीही असे स्पष्टपणे लिहिलेले आढळून येते की, "गांधीवाद म्हणजे एखादा सिद्धान्ताचा, मतांचा अगर नियमांचा समूह नसून तो एक जीवनविषयक दृष्टिकोण अगर जीवनपद्धती आहे.' .Not a set of doctrines, dogmas, rules but it is a way of life"). महात्मा गांधींनी आपल्या आत्मचरित्राला 'सत्याचे प्रयोग म्हटले आहे ते ह्याच कारणामुळे. तसेच गांधीजींचे तत्वज्ञान एखाद्या विशिष्ट ग्रंथात एकत्र केलेले असे नसून, ते प्रत्यक्ष कार्यात दिसून येणारे असे आहे. ह्या तत्वज्ञानात उच्च नीतितत्वे, धार्मिक विचार, विधायक कार्यक्रम, इत्यादिकांचे मिश्रण आहे. महात्मा गांधींनी 'गांधीवाद' हा शाश्वत राहो (Gandhism may live for ever) असे म्हटले असले, तरी त्याचा उल्लेख सत्य-अहिंसा ह्यांसारखी तत्वे शाश्वत असतात असे दर्शविण्याचा होता असे सुचविले जाते. ह्यामुळे गांधीवाद म्हणजे एखादी कायम स्वरूपाची अशी विचारप्रणाली नाही. तो एक जीवनविषयक दृष्टिकोण असून चिरंतन आणि उच्च तत्वांचा प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयोग करीत राहून दैनंदिन प्रश्न सोडविण्याचा मार्ग आहे. अशा अर्थात 'गांधीवाद' हा शब्द वापरला पाहिजे असे म्हटले जाते.

महात्मा गांधींनी कोणताही राजकीय सिद्धान्त मांडलेला नसून आपल्या विचारांना क्रमबद्ध स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्नही त्यांनी केला असे दिसून येत नाही. त्यांनी आपले विचार निरनिराळ्या वेळी आणि विशिष्ट परिस्थितीच्या संदर्भात व्यक्त केलेले असून ते विशिष्ट प्रकारच्या वर्गीकरणात अगर चौकटीत बसविता येत नाहीत. अनेक विषयांवर महात्माजींनी आपले विचार व्यक्त केलेले असले, उदारणार्थ, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक आणि परिस्थितीनुरूप अराज्यवादी, मार्कर्सवादी, उदारमतवादी, लोकशाहीवादी, साम्यवादी इत्यादी निरनिराळ्या प्रकारच्या विचारसरणींशी ते कमीअधिक प्रमाणात जुळत असले तरी त्यापैकी कोणत्यातरी एका साच्यात अगर चौकटीत ते बसविता येत नाहीत.

महात्मा गांधींनी आपले राजकीय विचार अगर राजकीय तत्वज्ञान धार्मिक आणि नैतिक परिभाषेतच मांडलेले आढळून येते. त्यांच्या राजकीय तत्वज्ञानाचे महत्वाचे सूत्र म्हणजे 'राजकारणाचे आध्यात्मीकरण' (Spiritualisation of Politics) करणे हे असल्यामुळे, राजकारण आणि नैतिक तत्वे ह्या दोहोंत फारकत करणे त्यांना योग्य वाटत नव्हते. राजकारणाला नैतिक अधिष्ठान मिळावे, राजकारणाचे आध्यात्मीकरण व्हावे अगर नैतिकीकरण व्हावे, राजकारणात सत्य आणि न्याय ह्यांना महत्वाचे स्थान मिळावे, आध्यात्मिक आणि आदर्शवादी भूमिकेतून राजकारणाचा विचार केला जावा अशी त्यांची इच्छा होती. ह्यामुळे विशिष्ट नैतिक तत्वे आणि आदर्श पुढे ठेवून त्यांनी आपले राजकीय विचार व्यक्त केले असे म्हटले जाते.

महात्माजी आदर्शवादी असले आणि त्यांनी राजकारणाचा विचार आदर्शवादी भूमिकेतून केलेला असला तरी त्यांचा आदर्शवाद काल्पनिक स्वरूपाचा नव्हता. ते वास्तववादीही होते. ह्यामुळे त्यांच्या राजकीय विचारांत विसंगती आणि अंतर्विरोध आढळून येतो; परंतु त्यांच्या विचारांतील ह्या परस्पर विरोधामुळे अगर विसंगतीमुळे त्यांच्यावर 'संधिसाधुपणा'चा आरोप केला जात असतो. ह्याबाबतची आपली भूमिका महात्माजींनी अशा प्रकारे स्पष्ट केलेली आढळून येते : "मी केवळ सत्याशी एकनिष्ठ असतो, एखाद्या वेळी मला जे वाटते ते मी सांगत असतो, मग मी त्या प्रश्नाबाबत पूर्वी काहीही म्हटलेले असेल. माझी दृष्टी जशी स्पष्ट होत जाईल, तसे माझे विचारही स्पष्ट होत गेले पाहिजेत." त्यामुळे कोणत्याही विषयाबाबतची आपली नंतरची मते ग्राह्य समजावी असे त्यांनी सुचविले होते असा उल्लेखही आढळून येतो.

महात्माजींच्या राजकीय विचारांना आध्यात्मिक नैतिक अधिष्ठान अगर बैठक असल्यामुळे साध्य आणि साधने ह्याबाबतची त्यांची मते साम्यवाद्यांच्या आणि फॉसिस्टांच्या विचारसरणीपेक्षा सर्वस्वी निराळी अशी होती. अनैतिक साधने वापरून नैतिक ध्येय साध्य होऊ शकणार नाही असे महात्माजींनी स्पष्ट केले होते. साध्य आणि साधने ह्याबाबतची त्यांची मते साम्यवाद्यांच्या आणि फॉसिस्टांच्या विचारसरणीपेक्षा सर्वस्वी निराळी अशी होती. अनैतिक साधने वापरून नैतिक ध्येय साध्य होऊ शकणार नाही असे महात्माजींनी स्पष्ट केले होते. साध्य आणि साधन ही दोन्ही पवित्र असावी लागतात. केवळ ध्येय अगर साध्य उच्च असून चालत नाही. साधनेही उच्च असावी लागतात. साध्यापेक्षाही साधन जास्त महत्वाचे असते असे त्यांना वाटत होते. ("the end is high is not enough .. the means too must be moral.")

महात्माजींच्या राजकीय तत्त्वज्ञानावर भगवद्गीता, रामायण, महाभारत, बौद्ध धर्मग्रंथ, बायबल इत्यादी ग्रंथांचा आणि टॉलस्टॉय, रस्किन, थोरो इत्यादिकांच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला आढळून येतो. महात्माजींच्या राजकीय विचारांचा मूळ आधार म्हणजे परमेश्वरावरील अद्वा श्रद्धा हा होय. परमेश्वर म्हणजे स्वयंसिद्ध, सर्वज्ञ आणि सर्वव्यापी अशी जिवंत शक्ती असून परमेश्वर म्हणजेच सत्य अशी त्यांची श्रद्धा होती. त्यांनी असे लिहिलेले आढळून मला असा एकही प्रसंग आठवत नाही की अगदी शेवटच्या क्षणीही मला देवाने सोडून दिले आहे.” मानवाच्या जीवनास आणि कृतीस जिवंत स्फूर्ती धर्माकडून मिळत असते आणि धर्म म्हणजे आपली कर्तव्ये जाणीव- पूर्वक आणि स्वखुषीने करणे होय. जे लोक धर्माला राजकारणापासून अलग करतात त्यांना धर्माचा अर्थच कळला नाही असे गांधीजी म्हणत असत. धर्म हा राजकारणाचा पाया आहे असे त्यांनी स्पष्ट केले होते. परंतु महात्माजींच्या मते धर्म म्हणजे कर्मकांड नव्हे, अगर एखादा विशिष्ट धर्म नव्हे. धर्म म्हणजे एक जीवनपद्धती असून त्याची उपासना प्रेम आणि सत्य त्यांच्याद्वारे करता येते. प्रेम करणे, सेवा करणे, दुर्गुणांवर विजय मिळविणे हाच धर्म असून धर्मावाचून राजकारण म्हणजे मृत्यूचा सापळाच होम असे त्यांना वाटत होते. कारण त्यामुळे आत्म्याचा नाश होतो. (Politics bereft of religion are a death trap because they kill the soul”,) अशा प्रकारे महात्माजींनी आध्यात्मिक आणि आदर्शवादी भूमिका स्वीकारून आणि विशिष्ट नैतिकतत्त्वे समोर ठेवून निरनिराळ्या विषयांवर, निर-निराळ्या वेळी आणि परिस्थितीनुसार आपली राजकीय मते मांडली असे प्रतिपादन केले जाते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) आत्मकथा, मो. क. गांधी, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, 2007.
- 2) गांधी: कार्य व विचारप्रणाली, निर्मलकुमार बोस लिखीत Studies in Gandhism या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद, प्रा. भा. रा. बापट, म. रा. साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1973.
- 3) हिंद स्वराज, मो. क. गांधी, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, 1996.

महात्मा गांधीजींचे सामाजिक कार्य

लेखक : - डॉ. देवयानी चव्हाण

प्रस्तावना:-

अहिंसात्मक मार्गाने स्वातंत्र्य मिळविणारे आणि संपूर्ण जगाला प्रेरित करणारे महान तत्वज्ञ महात्मा गांधी समाजसुधारक, समाजसेवक, विश्वमानव आणि राष्ट्रनिर्माता होते. रवींद्रनाथ टागोर यांनी सर्वप्रथम त्यांना महात्मा(महान आत्मा) ही उपाधी दिली. तर सुभासचन्द्र बोस यांनी इ.स. १९४४ मध्ये पहिल्यांदा त्यांना राष्ट्रपिता असे संबोधले. असहकार आणि अहिंसेच्या तत्वावर आधारित सत्याग्रहाचा उपयोग गांधीनी प्रथम दक्षिण आफ्रिकेमध्ये, तेथील भारतीयांना त्यांचे नागरी हळ्ळ मिळवून देण्यासाठी केला. इ. स. १९१५ मध्ये भारतात परत आल्यावर त्यांनी चंपारणमधील शेतकर्याना जुलमी कर व जमीनदार यांच्या विरुद्ध लढण्यासाठी एकत्र केले. इ. स. १९२१ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय कॅंग्रेसची सूत्रे सांभाळल्यानंतर गरिबी निर्मूलन, आर्थिक स्वावलंबन, स्थियांचे समान हळ्ळ, सर्व धर्म समभाव, अस्पृश्यता निवारण आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे स्वराज्य यासाठी देशभरात चळवळ चालू केली. गांधी आजीवन साम्प्रदायीकतावादाचे विरोधक होते आणि ते मोठ्या प्रमाणात सर्व धर्म आणि पंथ यांच्यापर्यंत पोहचले. ढासळत जाणाऱ्या खिलाफत चळवळीला त्यांनी आधार दिला आणि ते मुस्लिमांचे नेते बनले. इ. स. १९३० मध्ये इंग्रजांनी लादलेल्या मिठावरील कराविरोधात त्यांनी हजारो भारतीयांचे दांडी यात्रेमध्ये प्रतिनिधित्व केले. इ. स. १९४२ मध्ये त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध भारत छोडो आंदोलन चालू केले. या आणि यासारख्या इतर कारणांसाठी त्यांना भारतात तसेच दक्षिण आफ्रिकेत अनेकदा तुरुंगात टाकण्यात आले. सत्य आणि अहिंसा या तत्वांनुसार ते स्वतः जगले आणि इतरांनाही तसे करण्यासाठी प्रवृत्त केले. खेडी समृद्ध झाली तरच देशाचा विकास होईल असे त्यांचे ठाम मत होते. म्हणून त्यांनी 'खेड्याकडे चला' हा नारा दिला. अनेकदा आत्मशुद्धीसाठी आणि राजकीय चळवळीसाठी साधन म्हणून दीर्घ उपवास केले. भारत पाकिस्तान फालणीमुळे गांधीजी व्यथीत झाले आणि हिंदूमुस्लीम दंगे थाबविण्यासाठी प्रयत्न केले.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधन शोधनिवंधासाठी निरीक्षणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात तथ्य संकलनासाठी विविध दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला असून यात विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके व वर्तमानपत्रांचा उपयोग करण्यत आला आहे.

अध्ययनाचे उद्देश

महात्मा गांधी यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

आशय विश्लेषण

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी एक समाजसुधाकर आणि समाजसेवक म्हणून कसे कार्य केले, त्यासंबंधिचे विचार याविषयी पुढीलप्रमाणे आढावा घेता येईल.

१) अस्पृश्यता निवारण

हिंदू धर्मावरील हा कलंक व शाप नाहीसा करण्यासाठी महात्मा गांधीनी अथक परिश्रम घेतले. पुणे करारानंतर ३० सप्टेंबर रोजी हिंदू पुढार्यांची बैठक झाली. मुंबईत झालेल्या या बैठकीत अस्पृश्यता निर्मूलन करण्यासाठी सार्वजनिक विहीर, तलाव, धर्मशाळा, रस्ते, शाळा, स्मशाने, मंदिरे इत्यादी अस्पृशांसाठी खुली करण्यात यावीत असे ठरले, परंतु ती पुरेशी नसल्यामुळे गांधीजींचे समाधान झाले नाही. अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी आणखी जोरकस प्रयत्न व्हायला हवेत, असे त्यांना वाटू लागले. गांधीजीनी आपल्या आश्रमात सर्व जाती - जमातीच्या स्त्री-पुरुषांनी एका पंगतीला बसावे असा प्रघात त्यांनी रुढ केला. १९३३ पासून त्यांनी असेही बंधन घालून घेतले की, ज्या लग्नात वर किंवा वधू यापैकी एक जण दलित नसेल, अशा विवाहाला जायचे नाही. तो नियम त्यांनी इतक्या काटेकोरपणे पाळला की, त्यांचे सचिव महादेव देसाई यांच्या नारायण ह्या मुलाच्या विवाहाला केवळ तेवढ्या कारणानेच गांधी हजर राहिले नाही. प्रत्येक सर्वण हिंदूने हरिजनांचे दुःख हे आपले दुःख आहे असे समजून, ते जे समाजापासून दूर फेकले गेले आहेत अशा त्यांच्या भयानक परिस्थितीत त्यांच्याशी मैत्री केली पाहिजे.

२) चंपारण्य सत्याग्रह

सन १९१७ साली बिहारमधील चंपारण्या येथील शेतकर्यावर इंग्रज मळेदाराकडूननी अपिकविण्याची सक्ती केली जात असे आणि त्यांना मोजक्याज भावात ते इंग्रजांना विकावे लागत असे. परिणामी त्यांना योग्य तो मोबदला मिळत नव्हता. शिवाय शेतकर्याना मोठ्या प्रमाणात नुकसान सहन करावे लागत असे. इंग्रजांच्या या मळेदारीला आळा घालण्यासाठी सन १९१७ साली बापू चंपारण्याला गेले. तेथेल जनतेला एकत्रित करून अहिंसेच्या मार्गाने आंदोलन करून न्याय मिळवून दिला. त्याचां भारतातील अहिंसेचा पहिला प्रयोग यशस्वी झाला.

३) दारूबंदी

आपले ध्येय अहिंसक प्रयत्नांनी गाठावयाचे असेल तर दारू, अफू इत्यादी मादक पदार्थांच्या व्यसनांमुळे जे लाखो स्त्री-पुरुष गांजले जात आहे त्यांचे भवितव्य भावी सरकारवर सोडता येणार नाही असे गांधीजींना वाटते. दारूबाज व अफूबाज यांना व्यसनापासून सोडविण्याची कामगिरी गांधीजींनी वैद्य

आणि डॉक्टरानवर सोपविली. व्यसनी लोकांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांनी विद्यार्थी आणि स्त्रिया यांना प्रोसाहित केले आणि दारुबंदी करण्यास भाग पाडले.

४) खेडा सत्याग्रह

सन १९१८ साली गुजरात मधील खेडा या गावात सतत पडलेल्या पावसामुळे दुष्काळग्रस्त झाले, तेथील पिकांची अवस्था फारच वाईट होती. अशी परिस्थिती असताना सुद्धा इंग्रज सरकार शेतकर्याडून सक्तीने शेतसारा वसूल करीत असत. परिणामी तेथील शेतकऱ्यांची परिस्थिती खूप वाईट बनली. महात्मा गांधींनी त्या ठिकाणी एक आश्रम उभारला आणि आपल्या लहान-मोळ्या सर्व अनुयायांना एकत्र केले. गावातील सर्व परिस्थितीचा आढावा घेऊन शेतकऱ्यांना आपल्या विश्वासात घेतले. शेतकऱ्यांना गांधीजींनी शेतसारा न भरण्याचा आदेश दिला, तेव्हा सन १९१८ साली शेतकऱ्यांनी शेतसारा बंदीची चळवळ सुरु केली आणि महात्मा गांधींना त्या चळवळीचे अध्यक्ष बनवले. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सरदार पटेल यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्येसंबंधी इंग्रज सरकार सोबत चर्चा केली. ब्रिटिश सरकारने त्यांची मागणी मान्य करून सर्व कैद्यांची सुटका केली. अशा प्रकारे महात्मा गांधी यांची प्रसिद्धी संपूर्ण जगभर पसरली.

५) दांडी यात्रा

इंग्रज सरकारने मिठावर कर लावल्याने त्याचा बोजा गरीब जनतेवर पडत होता. समुद्रात मीठ तयार करण्याचा भारतीयांना पूर्ण अधिकार आहे. त्यावर इंग्रज सरकारला पायाबंदी करण्याचा कोणत्याच प्रकारचा अधिकार नाही. हे कार्य पूर्ण करण्यासाठी महात्मा गांधी यांनी १२ मार्च १९३० साली साबरमती आश्रमातून दांडी यात्रेला सुरुवात केली. अनेक लोक त्यात सहभागी झाले. सहा एप्रिलच्या पहाटे महात्मा गांधी यांनी समुद्र किनार्याकडे चालत गेले आणि मिठाचा खडा उचलून इंग्रज सरकारने लावलेला मिठाचा कायदा मोडून काढला याप्रकरणी त्यांना पकडून कैद करण्यात आली, त्यामुळे संपूर्ण देशात हिंसात्मक आंदोलनाला सुरुवात झाली.

अहमदाबाद येथील कामगार लढा

१९१४ साली झालेल्या पहिल्या युद्धानंतर देशात खूप महागाई वाढली. अहमदाबाद येथील कामगारांनी वेतनासाठी गिरणी मालकांकडे विनंती केली परंतु त्यांची मागणी मान्य करण्यात आली नाही. गांधीजींनी त्या ठिकाणी स्वतः जाऊन संप पुकारला व उपोषणाला बसले. कामगार देखील गांधीजींसोबत उपोषणाला बसले. गांधीजींच्या अहिंसावादी आंदोलनासमोर गिरणी मालकांनी हार पत्करली व कामगारांना वेतन वाढ दिली.

भारत छोडो चळवळ

दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान इंग्रज सरकारने भारतीय प्रतिनिधींना न जुमानता भारतीय नागरिकांना जबरदस्तीने युद्धात खेचले. दुसरे महायुद्ध हे लोकशाही करिता झालेले सर्वांत मोठे युद्ध होते, परंतु हे युद्ध जरी लोकशाहीविरोधी असले तरी सुद्धा इंग्रज सरकार आपल्याला स्वातंत्र्य देणार नाही हे गांधीजींना माहित होते, कारण इंग्रज सरकारने अशा प्रकारचे कोणतेच आश्वासन दिले नव्हते इंग्रज सरकार युद्धात व्यस्त असल्याचे हेरून गांधी यांनी १९४२ साली “भारत छोडो” हे आंदोलन सुरू केले. या आंदोलनातील सहभागी असणाऱ्या लाखो लोकांना इंग्रज सरकारने तुरुंगात टाकले. हजारो आंदोलकांवर गोळीबार करण्यात आला. गांधीजींनी इंग्रजांना स्पष्ट सांगितले की या चळवळीला हिंसक वळण जरी लागले तरी ही चळवळ थांबणार नाही. गांधीजींनी जनतेला “करा किंवा मारा” असा मूलमंत्र दिला. भारत छोडो चळवळ देशभर पसरली असताना ९ ऑगस्ट १९४२ साली महात्मा गांधी आणि त्यांच्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्यांना मुंबईमध्ये अटक करण्यात आली. “भारत छोडो” या चळवळीला मोळ्या प्रमाणात यश आले नसले तरी त्या माध्यमातून देशभरातील जनतेला गांधीजींनी एकत्र आणले.

स्त्रियांसाठी कार्य

गांधीजींनी स्त्रियांच्या सेवेचा विधायक कार्यक्रमात समावेश केला. सत्याग्रहाने हिंदुस्थानातील स्त्रियांना अंधकाराने ग्रासले होते. त्यांना बाहेर काढण्याचे काम गांधीजींनी स्वराज्याच्या लढ्यात स्त्रियांना बरोबरीने भाग घेण्यास प्रवृत्त करून केले. स्त्री ही पुरुषाची मदतनीस आहे. खांद्याला खांदा लावून ती काम करू शकते ही जाणीव समाजात निर्माण केली. ज्या रुढी व कायदे पुरुषांनी घडविले होते व जे घडवण्यात स्त्रियांना सहभाग नव्हता अशा रुढी व कायद्यांमध्ये बदल करण्यात आले. बायका म्हणजे बाहुल्या किंवा उपभोग्य वस्तू आहेत असे न समजता त्या सेवेच्या समान शेत्रात सन्माननीय सहकारी आहेत ही भूमिका मांडली आणि त्यासाठी जोरकस प्रयत्न केले. राष्ट्रीय चळवळीच्या सुरुवातीच्या दिवसातच गांधीजींनी जाहीर केले की जोपर्यंत स्त्रिया सार्वजनिक आयुष्यात भाग घेऊन त्याचे शुद्धीकरण करीत नाहीत तोपर्यंत आपल्याला स्वातंत्र्य मिळणे कठीण आहे आणि जरी ते मिळालेच तरी त्यात स्त्रियांचा संपूर्ण सहभाग नाही असे स्वातंत्र्य मी कुचकामी मानतो.

आरोग्य आणि स्वच्छतेचे शिक्षण

निरोगी शरीरात निरोगी मन वास करते हा संदेश त्यांनी आपल्या कृतीतून दिला. लोकांच्या शरीरांना कूरतडून खाणारे दारिद्र्य आहे यात तिळमात्र शंका नाही, परंतु लोकांना जर आरोग्य व स्वच्छतेच्या बाबतीत योग्य शिक्षण दिले तर ते प्रमाण बरेच कमी करता येईल म्हणून त्यांनी लोकांमध्ये जागृती घडवून आणली.

आपल्या मानव बांधवांच्या सेवेसाठी जगण्याकरिता खा. स्वतहाच्या स्वाद तृसीसाठी खाऊन जगू नका. तुमचे मन व शरीर यांना सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक असेल इतकाच आहार घ्या. मनुष्य जशा प्रकारचा आहार घेतो तसा तो होतो हा संदेश त्यांनी दिला.

ग्रामविकास व ग्राम व्यवस्थापन

ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत आर्थिक व सामाजिक पायाभूत सोयीसुविधांची उपलब्धता होणे त्यांनी आवश्यक मानले. पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, आरोग्य, शिक्षण, विजेची उपलब्धता या गरजांची पूर्तता होण्यासाठी ग्रामीण भागाच्या नियोजनबद्ध विकासाचा मार्ग त्यांनी सांगितला. यासाठी स्थानिक लोकांचा विकास कार्यात सहभाग असणे अत्यंत गरजेचे आहे हे लोकांना पटवून दिले. १ मे १९६३ पासून पंचायत राज्यव्यवस्था अस्तित्वात आली. महाराष्ट्रात आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थात स्थिरांना ५० टक्के प्रतिनिधित्व दिले. गांधीजी म्हणत “आधी खेडी समृद्ध करा म्हणजे देश आपोआप समृद्ध होईल” गांधींचे हे तत्त्वज्ञान भारतासाठीच नव्हे तर जगातील सर्व विकसनशील देशांच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयुक्त ठरले.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात व्यापक सुधार

गांधीजींनी शिक्षणक्षेत्रात सुधार घडवून आणण्यासाठी व्यापक योजना आखल्या. राबवल्या. हिंदुस्तान हा इंग्रजांच्या टाचेखाली नव्हे, तर आधुनिक सभ्यतेच्या टाचेखाली चिरडला जात आहे, असे गांधीजींचे मत होते, त्यामुळे या सभ्यतेपासून अथवा जीवनदृष्टीपासून मुक्ती मिळविणे हे स्वराज्याचे एक मुख्य ध्येय होते. जगातील कुठलीही शिक्षणपद्धती खन्या अर्थात तटस्थ नसते असे जे पावळो फ्रीलरीने आपल्या “पेडयागाजी आफ दि आप्रेस्ट” या पुस्तकात म्हटले आहे, ती गोष्ट गांधीजींनी फार पूर्वीच ओळखली होती म्हणून प्रार्थमिक शिक्षण हे मातृभाषेतूनच दिले पाहिजे यावर गांधीजींनी भर दिला.

समारोप

महात्मा गांधी यांचे सामाजिक कार्य आजच्या समाजाला दिशा देणारे, प्रेरक आणि समाजातील मूल्यांची जपणूक करणारे आहेत. महात्मा गांधी यांची सर्वोदयाची संकल्पना आजही भारत स्वतंत्र होऊनही ७५ वर्षांनंतरही मोलाचे मार्गदर्शन करणारी ठरत आहे.

संदर्भ ग्रंथः

- १ महात्मा गांधी विचार संग्रह- महात्मा गांधी
- २ गांधी जसे पाहिले जाणले विनोबांनी -संपादन कांती शाह
- ३ संस्कार शिदोरी राष्ट्रपिता महात्मा गांधी- अनिल गोडबोले
- ४ महात्मा गांधींचे हिंदस्वराज्य आणि नवे मन्वंतर- सु. श्री. पांढरीपांडे
- ५ गांधीजींचे असामान्य नेतृत्व- अनुवाद सुजाता गोडबोले
- ६ महात्मा गांधी और उनकी विचारधारा -जे.आर. कोकंडाकर
- ७ बुनियादी शिक्षा -महात्मा गांधी

महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन

लेखक : - डॉ. विलास भा. फरकाडे

सारांश :-

विसाव्या शतकातील एक युगप्रवर्तक व कृतिशील राजकीय नेता म्हणजे मोहनदास करमचंद गांधी म्हणजेच महात्मा गांधी होय. त्यांनी सत्य, अहिंसा व सत्याग्रह यावर आधारित आदर्श तत्वज्ञान मांडले. त्यांचे विचार केवळ भारतासाठीच नव्हे तर संपूर्ण जगासाठी पथदर्शक ठरतात. त्यामुळेच संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे त्यांचा 2 ऑक्टोबर हा जन्मदिवस संपूर्ण जगात 'जागतिक अहिंसा दिन' म्हणून साजरा करण्यात यावा, अशी घोषणा करण्यात आली. महात्मा गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू दिसून येतात. स्वातंत्र्यलढ्याचे सेनानी, सत्याग्रह दर्शनाचे प्रणेते, विधायक दृष्टीचे समाज सुधारक आणि धर्म व नीती यांच्या ऐक्यभावाचा पाठपुरावा करणारे आधुनिक संत तसेच अर्थतज्ज्ञ, राजकीय विचारवंत, धर्मसुधारक आणि शिक्षणतज्ज्ञ म्हणूनही त्यांची महती विशद करता येईल. अशा या महात्म्याने सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक विकासाबरोबरच शैक्षणिक विकासातून राष्ट्राची एकात्मता व उन्नती कशी साध्य करता येईल याबाबत देखील परिस्थितीनुरूप कृतीयुक्त विचारांची मांडणी केलेली आहे. समाजाचे कल्याण हा एकमेव गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांचा केंद्रबिंदू आहे.

प्रस्तावना :-

महात्मा गांधी हे केवळ भारतीय राजकारणातीलच नव्हे तर जगाच्या इतिहासातील एक गुढ आणि अगम्य असे नेतृत्व आहे. औद्योगिक संस्कृती आणि प्रबोधनाची विचारधारा यातून निर्माण झालेली विचारचौकट मोडून एक आध्यात्मिक जीवनशैली राष्ट्राच्या व्यवहारासाठी निर्माण करणारे ते 'राष्ट्रपिता' आहेत. महात्मा गांधींनी मानवतावादी दृष्टिकोनातून शैक्षणिक तत्वज्ञानाचा अर्थ मांडलेला आहे. त्यांच्या मते, 'प्रत्येक व्यक्तीला सुसंस्कृत व चारित्र्यसंपन्न बनविण्याचा अत्यंत सोपा मार्ग म्हणजे शिक्षण होय'. मानवता म्हणजे सत्य होय, आणि सत्य हाच ईश्वर असल्याने मानवतेची सेवा करणे म्हणजे ईश्वर प्राप्ती होय. म्हणूनच

मानवाला मानवतेची शिकवन देणारे शिक्षण अधिक उपयुक्त आहे. माणसाला माणूस बनविणारे, त्याला उद्योग देणारे आणि चारित्र्यसंपन्न बनविणारे शिक्षण हेच खरे शिक्षण होय. शिक्षण हे साध्य नसून ते एक साधन आहे. ब्रिटिशांनी सुरु केलेले शिक्षण हे केवळ नोकरीसाठी उपयोगी पडणारे असून जीवनाशी ते सुसंगत नाही. शिक्षणाने व्यक्ती सर्वांगीण विकसित झाली पाहिजे. व्यक्तीच्या जीवनाचा दृष्टिकोन व्यापक झाला पाहिजे, असा महात्मा गांधींचा शैक्षणिक दृष्टिकोन होता. त्यांनी प्रतिपादित केलेल्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता आजच्या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत देखील टिकाऊ स्वरूपाची आहे.

बीजशब्द :- नई तालीम, मुलोद्योगी, शिक्षण, राष्ट्र, गांधीजी

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

- 1) महात्मा गांधींच्या शिक्षणविषयक विचारांचा मागोवा घेणे.
- 2) गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता विशद करणे.
- 3) महात्मा गांधींच्या तत्वज्ञानातील शैक्षणिक उद्दिष्टांची चर्चा करणे.
- 4) महात्मा गांधींच्या शिक्षण योजनेची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.
- 5) गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारातून विविध समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती व साधने :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला असून प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांच्या माध्यमातून हा शोधनिबंध पूर्णत्वास आलेला आहे.

विषयाचे महत्त्व :-

महात्मा गांधींनी मांडलेले तत्वज्ञान 'गांधीवाद' या नावाने ओळखले जाते. परंतु आपले तत्वज्ञान सांगणारा असा एखादा स्वतंत्र ग्रंथ गांधीजींनी लिहिलेला नाही. त्यांचे विचार 'हरिजन' आणि 'यंग इंडिया' यासारख्या वृत्तपत्रातून त्यांनी लिहिलेले लेख, त्यांची भाषणे, पत्रव्यवहार, सत्याचे प्रयोग हे आत्मवृत्त आणि त्यांचे प्रत्यक्ष जीवन कार्य यामधून व्यक्त होतात. त्यांनी आपल्या कृतीतून मानवतावादी विचार प्रकट केले आहे. राष्ट्रीय शिक्षणाचे महत्त्व विशद करताना महात्मा गांधी म्हणतात, " आमचे शिक्षण पूर्णपणे विदेशी आहे. राष्ट्रीय शिक्षणावाचून सर्व काही व्यर्थ आहे. स्वराज्य आज मिळेल वा उद्या मिळेल. पण राष्ट्रीय शिक्षणावाचून ते टिकू शकणार नाही." यावरून महात्मा गांधींना देशाच्या स्वातंत्र्यापेक्षाही देशाची शैक्षणिक

व सांस्कृतिक विषमता कमी करून सुसंस्कृत सुशिक्षित समाज निर्माण करणे जास्त गरजेचे वाटत होते. शिक्षणाशिवाय भारतीयांना स्वातंत्र्याची जाणीव खऱ्या अर्थने होणार नाही, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. त्यांनी सार्वत्रिक शिक्षण, व्यक्ती स्वातंत्र्य, समाज विकास या दृष्टीने शिक्षणाला आपल्या जीवन प्रणालीत महत्त्वाचे स्थान दिले होते. जॉन घुर्डप्रमाणेच गांधीजींनी कृतीद्वारा शिक्षण व शिक्षणाद्वारे लोकशाहीची प्रतिष्ठापना हा मार्ग स्वीकारला होता. त्यांचे शिक्षण विषयक विचार समाजाभिमुख होते. त्यांनी शिक्षणाचा उद्देश, महत्व व पद्धती यांचे सखोल विवेचन केले. तसेच देशी भाषा, राष्ट्रभाषा, त्यांचे महत्त्व, बालशिक्षण, स्त्रीशिक्षण, शारीरिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, हरिजन शिक्षण, उच्च शिक्षण, धार्मिक शिक्षण अशा विविधांगी शिक्षणाची आवश्यकता व त्यांचे महत्त्व गांधीजींनी सांगितलेले आहे. त्यांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन अतिशय व्यापक व दूरदर्शीत्वाचा होता. शिक्षणाशिवाय देशाला तरणोपाय नाही अशी त्यांची ठाम धारणा होती.

महात्मा गांधी शिक्षणाची उद्दिष्टे विशद करताना 'म्हणतात, ' स्वावलंबन व स्वयंपूर्णता वाढविणे, चारित्र्य संवर्धन करणे, नैतिक शिक्षणाद्वारे व्यक्तित्व सुसंस्कृत बनविणे, समता, सहिष्णुता व सहकार्य या गुणांची वाढ करणे, संस्कृती संवर्धन करणे, व्यक्तीला तिच्या हक्कांची, अधिकारांची जाणीव करून देणे, व्यक्तीला सुशिक्षित करून तिच्या चरितार्थासाठी उद्योगधंदे निर्माण करणे आणि राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात समानता निर्माण करणे ही होय'. गांधीजी 'म्हणतात, ' देशातील सर्वसामान्य अशिक्षित माणसाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या गोष्टी खऱ्या अर्थने शिक्षणाद्वारेच समजू शक्तील. आर्थिक शोषण, पारतंत्र्य, गुलामगिरी, दारिद्र्य इत्यादींचे ध्यान लोकांना करून द्यावयचे असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरे प्रभावी माध्यम नाही'. सुखी, स्वयंपूर्ण समाज निर्माण करायचा असेल तर प्रथमता व्यक्ती ज्ञानी बनविणे आवश्यक ठरते. सत्य, असहिष्णुता, प्रेम व सहानुभूती निर्माण करण्याचे कार्य शिक्षण करीत असते. म्हणून शिक्षक हा आदर्श, ज्ञानी व उत्साही असला पाहिजे. शिक्षकाने स्वयंसेवक वृत्तीने आपले कार्य केले पाहिजे. भाडोत्री वृत्तीने केवळ पोटासाठी त्याने ज्ञानदानाचे कार्य करू नये. विवेकबुद्धी, चारित्र्य, नैतिकता, बंधुत्व यांचा सुरेख संगम शिक्षकांमध्ये झालेला असला पाहिजे. शिक्षक हा एक चारित्र्यसंपन्न व श्रद्धावान साधक असला पाहिजे असे गांधीजींचे स्पष्ट मत होते.

महात्मा गांधी म्हणतात की, मुलांना मातृभाषेतून शिक्षण द्यावे कारण मातृभाषेतून दिले जाणारे ज्ञान विद्यार्थ्यांना लवकर आत्मसात करून घेता येते. इंग्रजी भाषेची सक्ती करू नये परंतु इंग्रजी भाषेच्या

अभ्यासाने बाहेरील जगाचे, संस्कृतीचे ज्ञान होते, म्हणून ती भाषा शिक्षणात असावी. मुलांना साहित्य, समाजसेवा, विज्ञान गणित, नीतीतत्वे यांचे ज्ञान होऊन त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा अशा रितीने अभ्यासक्रम पूर्ण केला जावा. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात वैयक्तिक व सामाजिक स्वच्छता आणि आरोग्य याला गांधीजींनी अतिशय मोठे प्राधान्य दिले. मुलांना आरोग्यपूर्ण जीवन जगण्याचे धडे शिक्षकांनी शाळेतूनच दिले पाहिजे, यावर त्यांचा भर होता. मुलांमध्ये स्वच्छता व आरोग्याची मनोवृत्ती तयार करण्यासाठी शाळेने आणि शिक्षकांनी महत्वाची भूमिका पार पाडावी. कारण वैयक्तिक स्वच्छता व आरोग्य अभ्यासक्रमाचा भाग नसून तो व्यक्तीविकासाचा केंद्रबिंदू आहे असे गांधीजींना वाटत होते. गांधीजींनी हिंदी या भाषेचा राष्ट्रभाषा म्हणून प्रसार केला. हिंदीद्वारे राजकीय, आर्थिक व धार्मिक व्यवहार करणे सहज सुलभ आहे. ती सर्वांना समजेल अशी भाषा आहे. म्हणूनच भारतातील सर्व राज्यांनी हिंदी या भाषेचा राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकार करावा. राष्ट्रीय ऐक्य वाढविण्यासाठी आणि जोपासण्यासाठी हिंदी राष्ट्रभाषा आवश्यक आहे असे गांधीजी आवर्जून सांगतात.

महात्मा गांधींनी समाजातील सर्व लोकांना शिक्षण मिळाले पाहिजे याकडे विशेष लक्ष दिले. त्यांनी बालकांच्या शिक्षणाबाबत 'नई तालीम' किंवा 'बुनियादी शिक्षण योजना' मांडली. यासंदर्भात महात्मा गांधी म्हणतात, 'सात ते चौदा वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जावे. हे प्राथमिक शिक्षण स्वयंपूर्ण व पायाभूत गोष्टींचे ज्ञान देणारे असावे. मूलभूत शिक्षणाला धार्मिकतेचे व नैतिकतेचे अधिष्ठान असावे. हे शिक्षण मातृभाषेतून घ्यावे. काही प्रमाणात उद्योगधांच्याचेही ज्ञान विद्यार्थ्यांना देण्यात यावे. यालाच मुलोद्योगी शिक्षण योजना सुद्धा म्हटले जाते. नई तालीम हा गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारातील एक अभिनव प्रयोग होता. नई तालीमच्या माध्यमातून विद्यार्थी हा स्वावलंबी झाला पाहिजे. छोट्या छोट्या गोष्टीसाठी तो कोणावरही अवलंबून राहायला नको. हे स्वावलंबन फक्त शाळा आणि शिक्षकच त्याला शिकवू शकतात. त्यामुळे अभ्यासक्रमात या सगळ्या गोष्टींचा समावेश असावा, असे त्यांना वाटायचे. यासोबतच चरखा चालविणे, कापड विणणे, त्यापासून विविध वस्तू तयार करणे अशा प्रकारचे कृतीयुक्त शिक्षण देऊन मुलांचे संवेदनशील मन जपले जावे. शाळेतून विद्यार्थी डॉक्टर, इंजिनिअर, शिक्षक, वकील होतीलच परंतु एक परिपूर्ण माणूस घडला पाहिजे. यासाठी त्यांचा बुनियादी शिक्षणावर ठाम विश्वास होता. देशातील अज्ञानी व अडाणी लोकांना सुशिक्षित करण्यासाठी गांधीजींनी प्रौढ शिक्षण व स्त्री शिक्षण यांना चालना दिली. लोकशिक्षणाद्वारे बुद्धी व श्रम यांचा समन्वय साधला जाऊन ग्रामीण भागातील लोकांचा विकास साधता येईल याविषयी गांधीजींना खात्री होती. ख्रियांची बौद्धिक, नैतिक शक्ती पुरुषांच्या बरोबरीने आहे. तेहा

त्यांना शिक्षण देऊन चुल आली मुल या कोंडवाळ्यातून मुक्त करावे असे गांधीजींचे मत होते. संपूर्ण अर्थाने स्वराज्य हवे असेल तर स्थियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देणे आवश्यक आहे. कुटुंबातील एक रुची शिकली तर सर्व कुटुंब शिकण्यासारखे होईल. म्हणून त्यांनी स्त्रीशिक्षणाला आपल्या विधायक कार्यक्रमांत अग्रगण्य स्थान दिले. महात्मा गांधींनी दलित वा हरिजनांच्या शिक्षणालाही प्रोत्साहन दिले. शिक्षणात जात, धर्म, वंश असा भेद न करता सर्वांना समान संधी मिळाली पाहिजे. मागासवर्गीयांना विशेष शैक्षणिक सवलती देऊन त्यांना सुशिक्षित केले पाहिजे असे सांगून गांधीजींनी प्रत्यक्ष हरिजन शिक्षण कार्यक्रम सुरु केला. महात्मा गांधी विद्यापीठीय शिक्षणाचे महत्त्व विशद करताना म्हणतात, "आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जे आपले जीवन समर्पित करतील असे सच्चे जनसेवक निर्माण करणे हे विद्यापीठीय शिक्षणाचे ध्येय असले पाहिजे आणि महाविद्यालयातून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेले युवक प्रामाणिकपणे जनतेच्या संरक्षणाची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतील तरच मी त्यांना हिम्मत बहादूर समजेन." गांधीजी शिक्षणाला भारतीय संस्कृतीचे अधिष्ठान मानीत होते. शिक्षण हे स्वाश्रयी असावे, शिक्षण हे केवळ बौद्धिक किंवा पुस्तकी नसावे तर त्यात ज्ञान व कृती यांचा समन्वय असावा. उच्च शिक्षण हे राष्ट्राच्या गरजांशी निगडित असावे व त्याचा भार शक्यतो अशासकीय संस्थांनी उचलावा. शिक्षणातून सर्वांगीण शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक विकास व्हावा हे गांधीजींना अपेक्षित होते. यासोबतच त्यांनी धार्मिक शिक्षण, लैंगिक शिक्षण, संगीत शिक्षण व शारीरिक शिक्षण याबाबत ही आपले विचार मांडून त्याची आवश्यकता प्रतिपादित केली. परंपरा आणि नवता यांचे बेमालूम संमिश्रण गांधीविचारात आढळते, किंवडुना यातच त्यांच्या अफाट आकर्षणाचे, अमर्याद लोकप्रियतेचे व सर्वमान्य 'महात्मतेचे' रहस्य आहे. गांधी हे संक्रमणकालीन भारताचे मूर्तिमंत प्रतीक आहे.

निष्कर्ष:-

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन करतांना प्रकर्षाने जाणवते की, त्यांनी भारतीय जनतेला सुशिक्षित, सुजाण व सुसंस्कृत बनविण्याचे ध्येय अंगीकारले होते. गांधीजींनी केवळ शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे मांडले नाही तर शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची वास्तववादाशी सांगडही घातली. महात्मा गांधींनी मूल्याधारित शिक्षणावर भर दिला. शिक्षणाचे अध्यात्मिकरण व्हावे ही त्यांची भूमिका होती. भारतीय समस्यांवर भारतीय उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न गांधीजींनी 'नई तालीम' या संकल्पनेतून केलेला आहे. महात्मा गांधींनी ज्ञान, कर्म आणि उपासना या तीन प्रक्रियेतून शिक्षणाला उंची देण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षण हे लोकशाही मूल्यांची जपणूक करण्याचे साधन आहे, हे लक्षात घेऊनच गांधीजींनी नवा

शिक्षणविषयक दृष्टिकोन पुढे आणला. गांधीजींनी राष्ट्राची वा समाजाची उभारणी करण्यासाठी शिक्षणाला उच्च दर्जाची नैतीकता व आध्यात्मिक बैठक प्राप्त करून दिली. महात्मा गांधींची शैक्षणिक विचारसरणी भारतासारख्या गरीब देशाच्या हिताची व लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व भौतिक कल्याणाच्या दृष्टीने अतिशय उपयुक्त असल्याचे दिसून येते. गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारातुन बेरोजगारी सारख्या समस्यांवर निश्चितच तोडगा काढता येऊ शकतो. बेरोजगारीच्या समस्येवर अतिशय प्रभावी व जालीम उपाय महात्मा गांधींनी मुलोद्योगी शिक्षणाच्या माध्यमातून जनतेपुढे ठेवला. जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या स्पर्धात्मक युगात भारतासारख्या कृषिप्रधान व विकसनशील राष्ट्राला जर प्रगती साधायची असेल तर आज महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांना स्वीकारण्याची व त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे. महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांना व त्यांच्या एकूणच कार्यकर्तृत्वाला मानाचा मुजरा !!

संदर्भसूची:-

- 1) Basu, Anathnath-Education In Modern India, Orient Book Company Calcutta, 1947
- 2) Ghoshal, U.N.- A History of Indian political Ideas, Oxford Uni. Press, 1959
- 3) पट्टाभी, सीतारामय्या- गांधी आणि गांधीवाद, देशमुख आणि कंपनी पुणे, 2006
- 4) भोले, डॉ. भास्कर लक्ष्मण- आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे पब्लिकेशन नागपुर, 2003
- 5) देशमुख, प्रा. एल.जी.- भारतातील शिक्षणाचा विकास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, 2004
- 6) गाठाळ, डॉ. साहेबराव- आधुनिक भारताचा इतिहास, कैलास प्रकाशन औरंगाबाद, 1998
- 7) जाधव डॉ. मोहन- भारतीय शिक्षणाचा विकास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, 2003
- 8) जैन, मानक- गांधी के विचारों की 21 वीं सदिमे प्रासंगिकता, आदी पब्लिकेशन जयपुर, 2010

महात्मा गांधीजींचे तत्त्व व कार्यपद्धती- एक अभ्यास

लेखक : - प्रा.प्रदीप नामदेव तायडे,
प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने

प्रास्ताविक :-

विसाव्या शतकात जागतिक स्तरावर प्रभाव पाडणारे जे विचारवंत, महापुरुष होऊन गेले. त्यामध्ये महात्मा गांधींचे नाव अग्रणी येते. विसाव्या शतकात सर्व जगात अराजक्ता, अशांतता पसरली होती. अशा अराजकतेच्या अशांततेच्या कालखंडात निश्च्व, अहिंसात्मक व शांततेच्या मार्गाने कार्य करणारे व ब्रिटिश सत्तेला सळो की पळो करून सोडणारे महापुरुष जगाच्या इतिहासात एकमेव आहे. ते म्हणजे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी होय.

महात्मा गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरात प्रांतातील पोरबंदर या ठिकाणी झाला. त्यांचे पूर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी हे आहे. गांधीजींची प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे व उच्च शिक्षण इंग्लंडमध्ये झाले. इ.स. १८८७ मध्ये वकिलीची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. भारतात परतल्यानंतर मुंबई येथे काही दिवस त्यांनी वकिली केली. १८९३ ला पोरबंदर च्या गुजराती व्यापार्याचा खटला लढण्यासाठी गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेत गेले आणि हीच घटना त्यांच्या जीवनाला बदलवणारी ठरली. महात्मा गांधी खटला लढण्यासाठी एक ते दीड वर्षासाठी दक्षिण आफ्रिकेत गेले होते परंतु त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेत साधारण वीस वर्ष वास्तव्य केले. दक्षिण आफ्रिकेत त्यांना काळे -गोरे अर्थात रंगभेदाची प्रचिती आली. रंगभेद दूर करण्यासाठी त्यांनी लढा दिला. तेथे त्यांना अनेक वेळा तुरुंगात देखील राहावे लागले. दक्षिण आफ्रिकेतच महात्मा गांधींनी प्रथम सत्याग्रह, असहकार, सविनय कायदेभंग या अभिनव तंत्राचा वापर केला. दक्षिण आफ्रिकेत गांधीजींनी आफ्रिकन सरकारशी अहिंसात्मक पद्धतीने लढा देऊन हिंदी जनतेला न्याय मिळवून दिला.

इसवी सन १९१४मध्ये महात्मा गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतले. सुरुवातीला त्यांनी भारत भ्रमंती व लोक जागृती चे कार्य केले. इ.स. १९१९ पासून गांधीजी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय झाले

होते. इसवी सन १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकांचे निधन झाले. व भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे नेतृत्व महात्मा गांधींजीकडे आले.

ब्रिटिश जुलमी सत्तेविरुद्ध लढण्याचे अभिनव शरू त्यांनी जनतेला दिले ब्रिटिशांविरुद्ध वेगवेगळे लढे उभारले १९२० ला असहकार चळवळ १९३०- ३१ सविनय कायदेभंग चळवळ व शेवटी १९४२ ला भारत छोडो आंदोलन. सत्य, अहिंसा ही तत्वे व सत्याग्रह, असहकार, सविनय कायदेभंग या कार्यपद्धतीचा वापर करून गांधींनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात आमूलाग्र बदल घडून आणला. जनसामान्यांपर्यंत स्वातंत्र्य आंदोलन पोहोचविले. गांधींजींच्या तत्व व कार्य पद्धतीने सामान्यजनता प्रभावित होऊन स्वातंत्र्याच्या रणसंग्रामात सहभाग घेण्यासाठी तयार झाली. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महात्मा गांधींचे तत्व व कार्यपद्धतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचा हेतू:-

महात्मा गांधींचे तत्व (सत्य, अहिंसा) व कार्यपद्धती (सत्याग्रह, असहकार, सविनय कायदेभंग) या बाबींची माहिती व महत्व आजच्या भावी पिढीला कळावे व ज्यायोगे समाज निर्मिती व्हावी या हेतूने प्रेरित होऊन प्रस्तुत शोध निबंध विषयाची निवड केली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

- १) महात्मा गांधींजींच्या सत्य विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
- २) महात्मा गांधींजींच्या अहिंसात्मक विचारांचा अभ्यास करणे.
- ३) महात्मा गांधींजींचे अभिनव तंत्र सत्याग्रह, असहकार व सविनय कायदेभंग यांचा अभ्यास करणे.

महात्मा गांधींजींचे तत्व:-

१) सत्य:-

महात्मा गांधींजींच्या तत्वज्ञानात सत्याला परमोच्च स्थान आहे. सत्य हा गांधी विचारांचा पाया होय. सत्य शिवाय इतर तत्वे निरुपयोगी आहेत. महात्मा गांधींजी म्हणतात सत्य आणि प्रेम -अहिंसा केवळ याच गोष्टींना महत्व आहे. जिथे ह्या गोष्टी आहेत तिथे अखेरीस सर्व काही ठीक होईल हा असा कायदा आहे की त्याला कोणताही अपवाद नाही.

महात्मा गांधीजींनी सत्याचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. १) सापेक्ष सत्य व २) निरपेक्ष सत्य.

सापेक्ष सत्यः- सापेक्ष सत्य यामध्ये व्यक्ती किंवा परिस्थितीनुसार सत्याची कल्पना बदलत असेल तर ते सापेक्ष सत्य असते. या कारणांमुळे सापेक्ष सत्य हे अंतिम सत्य नसते.

निरपेक्ष सत्यः- महात्मा गांधीजी म्हणतात "माझ्याकरिता सत्य सर्वोच्च सिद्धांत आहे. यात अनेक सिद्धांतांचा समावेश आहे. हे सत्य केवळ शाब्दिक सत्य नाही तर विचारातील सत्यही आहे. तसेच हे सत्य आमच्या संकल्पनेतील केवळ सापेक्ष सत्य नाही. तर संपूर्ण सत्य, चिरंतन सत्य आहे. हे सत्तेच ईश्वर आहे."

म्हणजे काय तर सापेक्ष सत्याच्या साह्याने व्यक्ती निरपेक्ष सत्याकडे जाते. निरपेक्ष सत्य हे शाश्वत असते. गांधीजींच्या मते निरपेक्ष सत्य म्हणजे सत्त-चित्त व आनंद यांचा सुंदर मिलाफ होय. निरपेक्ष सत्य म्हणजे ईश्वर आहे. गांधीजी म्हणतात सत्य म्हणजे सर्वोच्च प्रेम, दया व बलिदान आहे. सत्याचे पालन कोणत्याही परिस्थितीत केले गेले पाहिजे. सत्य म्हणजे अंतरात्म्याची शक्ती असते म्हणूनच गांधीजींनी अहिंसेपेक्षा सत्याला अधिक महत्व देतात.

२) अहिंसा:-

सत्य आणि अहिंसा एकमेकांना पूरक आहेत. अहिंसेचे पालन करून सत्याप्रत जाता येते. रक्तपात करणे, मारझोड करणे म्हणजे अहिंसा. एवढा मर्यादित अर्थ गांधीजींना अभिप्रेत नव्हता, तर आपल्या कृतीतून व बोलण्यातून ही कोणाचे मन दुःखी झाले तर ती अहिंसा आहे. तसेच दुसऱ्या विषयी वाईट चितने ती देखील आहिंसा होय.

महात्मा गांधीजी हरिजन सासाहिकामध्ये अहिंसेची व्याख्या करताना म्हणतात की "पृथ्वीवरील मनुष्य, वस्तू व प्राणिमात्रांना शब्दाने, विचाराने वा कृत्याने होणारी दुखापत टाळणे म्हणजे अहिंसा होय."

अहिंसेचे प्रकार

१) निषेधात्मक अहिंसा:- निषेधात्मक अहिंसेविषयी महात्मा गांधीजी म्हणतात "व्यक्तीने आपल्या कृतीतून व वाणीतून दुसऱ्याला कष्ट, दुःख होईल असे वर्तन न करणे. दुसऱ्याला कष्ट न पोहोचविणे, हत्या न करणे यालाच निषेधात्मक अहिंसा असे म्हणतात.

२) विधायक अहिंसा:- महात्मा गांधीजींच्या मते दुसर्यावर प्रेम करणे. त्यांचा कल्याणासाठी प्रयत्न करणे .हे करीत असताना स्वतःला त्रास जरी झाला तरी चालेल. तेव्हा त्यास अहिंसा म्हणतात. तसेच दुर्बल व्यक्तीच्या मदतीला धावून जाणे याला विधायक अहिंसा म्हणतात.

३) निरपेक्ष अहिंसा:- महात्मा गांधीजींच्या मते "निरपेक्ष अहिंसा हि सत्याकडे जाण्याचा मार्ग आहे. महान व्यक्तीची अहिंसा ही निरपेक्ष अहिंसा असते. धर्माच्या पालनपोषणातून निरपेक्ष अहिंसेच्या माध्यमातून ईश्वराकडे जाता येते.

महात्मा गांधीजींनी निरपेक्ष अहिंसेचे तीन प्रकार विषद आहे.

वीर पुरुषाची अहिंसा :- महात्मा गांधींनी अहिंसेत विर पुरुषाच्या अहिंसेला खूप महत्त्व दिले आहे. गांधीजींच्या मते मानवाच्या जीवनात प्रत्येक क्षेत्रात वीर पुरुषांची अहिंसा दिसून येते. वीर पुरुषाची अहिंसा ही नैतिक धारणा व आंतरिक विश्वासातून निर्माण होते. या अहिंसेत वीरपुरुष समाजातील कोणतीही गोष्ट सहज साध्य करू शकतो. या अहिंसेला गांधीजी वीर पुरुषाचे भूषण असे म्हणतात.

दुर्बल व्यक्ती ची अहिंसा:- दुर्बल व्यक्तीची अहिंसा ही वीर पुरुषांच्या अहिंसेपेक्षा कमी प्रतीची असते. जीवनात येणाऱ्या ठरावीक परिस्थितीवेळा व्यक्ती ही अहिंसा उपयोगात आणतो. प्रामुख्याने दुर्बल व हतबल लोक ही अहिंसा स्वीकारतात. गांधीजींच्या मते या अहिंसेला जर सत्य व साहसाची जोड मिळाली तर ही अहिंसा काही प्रमाणात प्रभावशाली होऊ शकते.

भित्रा व्यक्तीची अहिंसा:- महात्मा गांधीजींच्या मते भित्रा व्यक्तीच्या जवळ अहिंसा नसते. भीती व अहिंसा या दोन गोष्टी एका ठिकाणी राहू शकत नाही. अशा प्रकारची अहिंसा मानवाला न शोभण्यासारखी आहे. यासाठी गांधीजींनी या अहिंसेचा विरोध केला आहे. महात्मा गांधीजींनी आपल्या अनुयायांना अन्याय अत्याचाराशी लढण्यासाठी अहिंसात्मक मार्ग दिला आहे. अहिंसेचे पालन निर्भय व शूर व्यक्तीच करू शकतो. गांधीजी म्हणतात "अहिंसा हा भ्याडपणा चा किंवा नेभळटपणाचा मार्ग नव्हे, मृत्युला सामोरे जाणाऱ्या शूरवीरांचा मार्ग आहे. हाती शस्त्र घेऊन जे मृत्युमुखी पडतो, तो तर शूर आहेच. परंतु जरादेखील कच न खाता, बोटे देखील न उचलता

मृत्युला सामोरे जातो तो अधिक शूर असतो. महात्मा गांधीजी म्हणतात की "युद्धामुळे भारताची काय तर जगाचीही प्रगती होणार नाही. मला जर हिंसेच्या साहाय्याने माझ्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवता आले तर तेदेखील नाकारेल. जे तलवारीने कमावता येते ते गमवता देखील येईल."

महात्मा गांधीजींची कार्यपद्धती

१) सत्याग्रह:- सत्य व अहिंसेच्या मार्गाने अन्याय अत्याचार व शोषणाविरुद्ध लढण्यासाठी सत्याग्रहाचे तंत्र हे महात्मा गांधींनी जगाला दिलेली मोठी देणगी आहे. गांधीजी म्हणत सत्याग्रह हा अहिंसेचा एक अंश आहे. सत्य आणि अहिंसा या दोघांच्या माध्यमातून निर्माण होणारे अस्त्र म्हणजे सत्याग्रह होय. जसे की सत्यासाठी अहिंसक मार्गाने लढणे म्हणजे सत्याग्रह होय.

महात्मा महात्मा गांधी सत्याग्रहा ला 'शांततामय उठाव', 'बंड', चळवळ असे म्हणतात. अन्याय-अत्याचार, शोषण याविरुद्ध केलेला शुद्ध आत्मिक शक्तीचा वापर म्हणजे सत्याग्रह होय. सत्याग्रह अनेक गुंतागुंतीच्या समस्या सोडविण्याचा एक मार्ग आहे. सत्याग्रहाची उभारणी ही अहिंसेवर, प्रेमावर व आत्मक्लेशावर झालेली आहे. गांधीजींच्या सर्व विचारांमध्ये या सत्याग्रहाला महत्वाचे स्थान आहे. सत्याग्रही व्यक्ती आपल्या प्रतिस्पर्ध्याबद्दल मनात नेहमी आदरभाव व प्रेम बाळगतो. सत्याग्रह अहिंसात्मक संघर्षाचे सर्वांत मोठे अस्त्र मानले जाते.

सत्याग्रह शब्दाचा अर्थ 'सत्याचा आग्रह' असा होतो. अहिंसात्मक मार्गाने सत्याचा आग्रह धरणे यावर गांधीजींनी भर दिला. सत्याग्रही व्यक्ती अत्याचारी व्यक्तीची घृणा करीत नाही तर अत्याचाराची घृणा करतो. सत्याग्रह हा समोरच्याचे परिवर्तन घडवून आणतो. महात्मा गांधीजीने सर्वप्रथम दक्षिण आफ्रिकेत सत्याग्रह केला. त्यानंतर भारतात १९२० ला असहकार चळवळ, १९३० ला सविनय कायदेभंग चळवळ, व १९४२ ला भारत छोडो आंदोलन या दरम्यान सत्याग्रह केले आहे. महात्मा गांधीजीं सत्याग्रही व्यक्तीच्या अंगी असणाऱ्या पात्रतेविषयी म्हणतात:- 'सत्याग्रही व्यक्तीची परमेश्वरावर श्रद्धा असावी, सत्याग्रहीव्यक्तीला साधन संपत्ती व प्रसिद्धीची हाव नसावी, सत्याग्रही व्यक्तीचे आरोग्य चांगले असावे, तो भित्रा नसावा, सत्याग्रही व्यक्तीने स्वार्थासाठी सत्याग्रह करू नये, विरोधकांबद्दल त्याच्या मनात प्रेम व आदरभाव असावा'.

महात्मा गांधीजींनी सत्याग्रहात शुद्ध व नैतिक आचरणावर भर दिलेला दिसून येतो.

२) असहकार:-

महात्मा गांधींनी असहकार तंत्राचा वापर करून ब्रिटिश सत्तेशी लढा दिला. इंग्रज भारतीय जनतेवर अन्याय करीत होते. शोषण करीत होते. तरी जनता हवा तसा विरोध त्यांना करीत नव्हती. गांधीजी म्हणतात जनता सहकार्य करते म्हणून ब्रिटिश सरकार अन्याय-अत्याचार करीत आहे. गांधीजींच्या मते "अत्याचार व शोषण म्हणजे शोषितांच्या इच्छित किंवा अनिच्छित सहकार्याचा परिणाम आहे. जनता सहकार्य करते म्हणून शोषण सुरु राहते. विरोध न करणे म्हणजे शोषणाला संमती देण्यासारखे आहे. यासाठी गांधीजी म्हणतात अन्यायी अत्याचारी शासनाला सहकार्य न दिल्यास ते योग्य मागविर येऊ शकतात." यासाठी गांधीजींनी १९२०-२१ मध्ये असहकार आंदोलन सुरु केले. व ब्रिटिशांशी असकार्याच्या माध्यमातून लढा दिला.

३) सविनय कायदेभंग:-

ब्रिटिशांविरुद्ध लढण्यासाठी महात्मा गांधींच्या पुढचा मार्ग म्हणजे सविनय कायदेभंग इ.स. १९३० - ३१ साली महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु केली. सर गांधीजी म्हणतात सरकारने जर राज्यकारभारासाठी अन्यायी अत्याचारी व जनतेचे शोषण करणारे कायदे केले असतील, तर लोकांनी हे कायदे पाळू नये. कायदे मोडावे, कायदेभंग करावा. परंतु कायदेभंग करण्याचा मार्ग हा सविनय असावा.

अर्थात कायदेभंग करताना समाजाची हानी होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. कायदेभंग करावा परंतु अहिंसात्मक मार्गाने करावा तसेच सविनय कायदेभंग करीत असताना सरकारने जर अत्याचार केले. तर ते सहन करण्याची मनाची तयारी असावी. अहिंसात्मक मार्गानेच कायदेभंग करण्यावर गांधीजींनी भर दिला होता.

सारांश:-

महात्मा गांधी एक महान तत्त्वचिंतक, विचारवंत होते. सत्य, अहिंसा या तत्वाचा पुरस्कार करून अन्याय, अत्याचार व शोषणाविरुद्ध शांततामय मार्गाने लढण्यासाठी सत्याग्रह, असहकार व सविनय कायदेभंग या अभिनव कार्यपद्धतीचा वापर केला.

इंग्रज सरकारशी अहिंसेच्या मार्गाने लढण्यासाठी जनसामान्यांना तयार केले. आपले तत्व व कार्यपद्धती या जोरावरती स्वातंत्र्य चळवळ गतिमान केली. महात्मा गांधीजींनी सत्य, अहिंसा या तत्वाचे आयुष्यभर

काटेकोरपणे पालन केले. महात्मा गांधीच्या तत्त्वज्ञानाची आजही गरज भासते. आजच्या पिढीला गांधीजींचे सत्य अहिंसा विषयक विचार नक्कीच प्रेरणा देतील, दिशादर्शक ठरतील. तसेच जागतिक शांतता व मानवाच्या कल्याणासाठी महात्मा गांधींच्या विचारांची गरज आहे.

● संदर्भ ग्रंथ:-

१. गांधी मो.क :- माझे सत्याचे प्रयोग, प्रकाशक नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद (१९६५)
२. गांधी मो.क:- सत्याग्रहाची जन्मकथा, गांधी विचार दर्शन खंड ५ ,प्रकाशन- महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे(१९६०)
३. प्र.रा.दामले:- गांधी दर्शन ,प्रकाशक -शुभदा- सारस्वत, पुणे.(१९९७)
४. गांधीजी :- रूपरेषा (मंगल प्रभात मधून) प्रकाशन- परधाम पवनार ,वर्धा (१९९७)
५. संपादक आर.के.प्रभू आणि यु.आर. राव. अनुवाद -ब्रिजमोहन हेडः- महात्मा गांधींचे विचार, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद, (१९६६)
६. पाटील.एस.जे:- भारताचा इतिहास भाग २ , अर्थव्व प्रकाशन, धुळे (२०१९)

महात्मा गांधी :

सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह एवं गांधी विचारों की प्रासंगिकता

लेखक : - प्रा० डॉ० संजय वामनराव भोले

प्रस्तावना -

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महात्मा गांधीजिका स्थान महत्वपूर्ण है। भारत को स्वतंत्रता देने के लिये महात्मा गांधीजी ने संम्पूर्ण भारतभर में भ्रमण करके भारतीय जनता को स्वतंत्रता के लिये जागरूक करके स्वतंत्रता आंदोलन में हिस्सा लेने के लिये प्रवृत्त किया था। इसिलिए गांधीजिकों राष्ट्रपिता कहलाते हैं। भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महात्मा गांधीजिका स्थान महत्वपूर्ण इसिलिए है की यह आंदोलन उन्होने सत्य, अहिंसा एवं सत्याग्रह के माध्यम से पूरे भारत में स्वतंत्रता संग्राम को बढ़ाया और १५ ऑगस्ट १९४७ को भारत को आजादी मिला दी। इसिलिए गांधीजि कों महात्मा कहलाते हैं। महात्मा गांधी सत्य के पुजारी थे और वे सत्य को ईश्वर कहते थे। और उस ईश्वर के पास जाने के लिये उन्होने बताया हुआ मार्ग अनहिंसाका था। आज पूरे विश्व भर में गांधीजी के विचारोंका पालन करने के लिए २ अक्टूबर यह दिन उनका जन्म दिवस मनाने के साथ साथ विश्व अहिंसा दिवस करके भी मनाते हैं।

आज पूरे विश्व को गांधीजीके विचारोंकी आवश्यकता है। इसिलिया आज पूरे विश्व में गांधीजिके सत्य, अहिंसा एवं सत्याग्रह के विचारोंका महत्व बतानेकेलिया के लिये यह संशोधन पेपर लिखा है। आज भी गांधीजीके विचार सभी विद्यालयोंमें पढ़ाए जाते हैं। यह उनकी विचारोंकी सही आवश्यकता है।

संशोधन पेपर का हेतु

1. भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महात्मा गांधीजिका स्थान महत्वपूर्ण है यह सभी विश्व को बताना।
2. गांधीजीके सत्य एवं अनहिंसा इन विचारोंका महत्व आज भी है यह बताना
3. गांधीजीके विचारोंसे ही विश्व भर में शांतता बन सकती है यह स्पष्ट करना।
4. गांधी यह केवल विचारधारा नहीं बल्कि एवं यह कृति बननी चाहिए इसिलिय
5. गांधी विचार विश्वविद्यालयके छात्र को बताना।

सत्य :-

‘ सत्य माने ने ईश्वर और ईश्वर माने सत्य ‘

गांधीजीके सत्य संकलपना मे बहुविविधता है । गांधीजी कहते है की सत्य माने

दुसरोके साथ सही बर्ताव करना ।

दुरोके साथ प्रेमभाव रखना ।

सही काम पर विश्वास करना ।

सत्य माने देश सेवा ।

सत्य माने स्वय पर विश्वास करना है।

यही बहुविविधता के साथ माहात्मा गांधीजीने सत्य के आधार पर ही भारतीय स्वतंत्रता संग्राम मे आपना महत्वपूर्ण हिस्सा देकर भारतको स्वतन्त्रता दिला दी है । यह उन्हिके विचारोकी महत्वपूर्णता है । आज यही विचार पूरे विश्व को बताना है। इनिके कारण सत्य संकलपना महत्वपूर्ण है।

सत्य के प्रकार

१. सापेक्ष सत्य- सापेक्ष सत्य माना व्यक्ति भिन्न भिन्न होते है । ओर जिस व्यक्ति को उसकी कल्पना के आधार पर सत्य महसूस होता है । वो ही अलग अलग होता है उसे गांधीजीने सापेक्ष सत्य माना है ।
२. निरपेक्ष सत्य- निरपेक्ष सत्य माना पूर्ण सत्य होता है। गांधीजिका यही सत्य पर विश्वास था । इसिलिया गांधीजी ‘ सत्य माना ईश्वर और ईश्वर माना सत्य ‘है कहते थे । ओर यह सत्य अंतिम होता है।

इन्ही विचारोको लेकर माहात्मा गांधीजी ने अपने जीवन मे सत्य की वास्तवता स्पष्ट की है । ओर उसे अनहिसाके साथ जोड़ा है। गांधी मानते थे कि हर धर्म के मूल में सत्य (सत्य), अहिंसा (अहिंसा) और स्वर्णिम नियम है। ... "इस प्रकार यदि मैं ईसाई धर्म को एक आदर्श या सबसे महान धर्म के रूप में स्वीकार नहीं कर सकता था, तो न ही मैं हिंदू धर्म के ऐसे होने के बारे में आश्वस्त था।

अहिंसा

अहिंसा (अहिंसा) और अहिंसक प्रतिरोध की अवधारणा का भारतीय धार्मिक विचार में एक लंबा इतिहास रहा है और ईसाई, बौद्ध, हिंदू, मुस्लिम और जैन संदर्भों में कई पुनरुत्थान हुए हैं। गांधी ने अपनी आत्मकथा, द स्टोरी ऑफ माय एक्सपेरिमेंट्स विद ट्रूथ में अपने दर्शन और जीवन के तरीके को समझाया। उन्होंने कहा कि उद्धृत किया गया था:

अंहिसा का अर्थ एवं प्रकार -

सत्य एवं अंहिसा यह गांधीजीके विचारोके मुख्य आधार थे । इन्ही के आधार पर ही गांधीजी आपना कार्य करते थे । 'सत्य माने ने ईश्वर और ईश्वर माने सत्य 'ओर उस ईश्वर के पास जाने के लिय उन्होने बताया हुआ मार्ग अनहिसाका था ।

यह अंहिसा माने किसी भी व्यक्ति एव प्राणी मात्रा को किसी भी प्रकारका दुःख नहीं पहुचाना । एव किसी भी प्रकारकी पीड़ा नहीं देना । यहा व्यापक विचार महात्मा गांधीजी का था । गांधीजी अपने जीवन मे इस अनहिसाके पालक थे । जिस प्रकार विचार उसी प्रकार उनिकी कृति एव कार्य प्रणाली थी । इसिलिया पूरे विश्व मे आज भी माहात्मा गांधीजिकों महात्मा गांधीजी एव अंहिसा के पुजारी कहकेही पूजा जाता है । इस मे ही महात्मा गांधीजी के सत्य एव अंहिसा इन विचारोकी महत्वपूर्णता दिखाई देती है । महात्मा गांधीजी ने अंहिसा के कही प्रकार बताए हैं । और यह प्रकार बताते हुए सही अंहिसा का अर्थ स्पष्ट किया है ।

अंहिसा के प्रकार

१. सबल व्यक्ति की अंहिसा- इस अंहिसा के प्रकार मे महात्मा गांधीजी ने बताया है की सबल व्यक्ति जब हिंसा के लीय बलशाली होते हुय भी वह किसी को किसी कारण दुःख नहीं पहुचाता इसिकों माहात्मा गांधीजी ने सबल व्यक्ति की अंहिसा कहते हैं ।
२. दुर्बल व्यक्ति की अंहिसा- इस अंहिसा के प्रकार मे महात्मा गांधीजी ने बताया है की दुर्बल व्यक्ति जब हिंसा के लायक नहीं होता है तब वह अंहिसा के पालन का झूठा नाटक करता है । और वह आपने आप अंहिसा का पुजारी कहता है । माहात्मा गांधीजी ने इस अंहिसा को सही नहीं माना है ।
३. महान व्यक्ति की अंहिसा- इस अंहिसा के प्रकार मे महात्मा गांधीजी ने बताया है की जब व्यक्ति सही तरह से ही अंहिसा का पालन करता है । वही सही अंहिसा होती है । इस अंहिसा के ही महात्मा गांधीजी पुजारी थे
४. निषेधात्मक अंहिसा- इस अंहिसा के प्रकार मे महात्मा गांधीजी ने बताया है की जब व्यक्ति सही तरह से ही हिंसा का पालन करता है और दुरोके साथ प्यार से रहकर सभी व्यक्ति एव प्राणी मात्रा पर प्यार करता है । इसे गांधीजीने निषेधात्मक अंहिसा कहा है ।

५. **विधायक अंहिसा-** इस अंहिसा के प्रकार मे महात्मा गांधीजी ने बताया है की जब व्यक्ति सही तरह से ही अंहिसा का पालन करता है। और इस अंहिसा के पालन के साथ ही वह अंहिसा की कृति करता है। इसे गांधीजीने विधायक अंहिसा कहा है।

सत्याग्रह-

“सत्याग्रह माने सत्य के लीए लढना और सत्य का आग्रह करना “

महात्मा गांधीजी ने सत्याग्रह कों भारतीय स्वतंत्रता का विधायक एवं एंग्रेजोकों के साथ लडने का विधायक साधन माना था। ओर उस साधन के आधार पर ही उन्होने भारतीय स्वतन्त्रताके आन्दोलन को सही दिशा दी थी। महात्मा गांधीजी कहते थे जुलुम करने वाले व्यक्ति एवं शासन के विरुद्ध सत्याग्रह के साधन से ही लडकर जुलुम का मुक़ाबला करना चाहिए। इस आधार पर महात्मा गांधीजी ने सत्याग्रह के कही माध्यम बताए है। ओर सत्याग्रहके साधनोकी पवित्रता भी स्पष्ट की है। सत्याग्रह (संस्कृतः सत्यः; सत्यः "सत्य", उग्रः "आग्रह" या "दृढ़ता से पकड़ना"), या सत्य को दृढ़ता से पकड़ना, [1] या सत्य बल, अहिंसात्मक प्रतिरोध या नागरिक प्रतिरोध का एक विशेष रूप है। सत्याग्रह करने वाला कोई व्यक्ति सत्याग्रही होता है।

सत्याग्रह शब्द महात्मा गांधी (१८६९-१९४८) द्वारा गढ़ा और विकसित किया गया था। जिन्होंने भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में और भारतीय अधिकारों के लिए दक्षिण अफ्रीका में अपने पहले के संघर्षों के दौरान सत्याग्रह का अभ्यास किया था। सत्याग्रह सिद्धांत ने संयुक्त राज्य अमेरिका में नागरिक अधिकार आंदोलन के दौरान मार्टिन लूथर किंग जूनियर और जेम्स बेवेल के अभियानों को प्रभावित किया, साथ ही दक्षिण अफ्रीका में रंगभेद के खिलाफ नेल्सन मंडेला के संघर्ष और कई अन्य सामाजिक न्याय और इसी तरह के आंदोलनों को प्रभावित किया।

सत्याग्रही के लिय महत्वपूर्ण आधार

१. सत्याग्रही का स्वयंपर विश्वास होना चाहिए।
२. सत्याग्रही कों ईश्वर पर विश्वास करना चाहिए।
३. सत्याग्रहिका हेतु शुद्ध होना चाहिए।
४. सत्याग्रही तंदुरुस्थ होना चाहिए।
५. सत्याग्रही का चारित्र्य निष्कलंक होना चाहिए।

सत्याग्रह के साधन

सत्य, अंहिसा, अस्त्येय, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य, हिजरत

इन साधनों के आधारपर महात्मा गांधीजी ने भारतीय स्वतंत्रताका आंदोलन तीव्र करकर भारत को आज्ञादी दिलाने के लिए अपना जीवन समर्पित किया था। और पूरे भारत मे इन विचारोंको प्रसारित करके लोगों के दिल मे स्वदेशी विचारधारा के बीज बोये थे। इस विचारोंसे ही प्रेरित होकर सभी भारतीय लोग ब्रिटीश शासन के खिलाफ गूंज उठी ओर ९ अगस्त १९४२ को चले जाव आंदोलन मे सामील होकर ब्रिटीश शासन को भारत मे से जाने के लिय मजबूर किया और १५ अगस्त १९४७ ई०स० मे ब्रिटीश शासन भारत से निकल गया। यह महात्मा गांधीजी के विचारोंकी सफलता है।

महात्मा गांधीजी के विचारोंकी प्रासंगिकता -

आज पूरे विश्व मे शांतता एवं चमन बना रहने के लिय पूरे विश्व मे राष्ट्र राष्ट्र मे समझोता एवं भाईचारा होने की बहुत ही आवश्यकता है। इसिलिया भारत- पाकिस्तान, भारत- अमरीका, भारत -चीन ईन सभी राष्ट्र मे भाईचारा निर्माण होने का प्रयास हो रहा है इसके साथ साथ आज महात्मा गांधीजेने बताया हूवा सत्य, एवं अंहिसा के साथ साथ विश्व शांतता का विचार का भी अनुकरण होना जरूरी है। ओर पूरे विश्व ने इसे स्वीकार लिया है। इसी कारण महात्मा गांधीजी के विचारोंकी आज भी प्रासंगिकता दिखाई देती है।

इन्ही के साथ अंहिसा का महत्व भी पूरे विश्व के लिया जरूरी है। क्योंकि आज हिंसाचार से भारत एवं पूरा विश्व पीड़ित है। लोग भय ओर चिंता मे अपना जीवन बीता रहे हैं। स्वतंत्रताने दिया हुआ अधिकार का लाभ लोग सही तरह से उठा नहीं पा रहे हैं। महिला अपना जीवन चिंता मे बीता रही है। उन्हे अपने जीवित एवं लज्जा का भय सता रहा है। इन्ही सभी कारनोंसे आज गांधीजीके अंहिसा विचारोंका स्वीकार विश्व को करना महत्वपूर्ण माना जा रहा है यही गांधीजी के विचारोंकी प्रासंगिकता है।

निष्कर्ष-

भारतीय विचारोंमे महात्मा गांधीजी के विचार आज भारतीय स्वतंत्रता के सफलता के लिए बहुत ही जरूरी है। एवं महात्मा गांधीजी के सत्य, अंहिसा, सत्याग्रह के विचारोंकी सभी समाज के स्तर पर अनुकरण होकर भारत मे स्थापित हुई लोकतन्त्र व्यवस्था मजबूत होनी चाहिए। इसी लोकतंत्र व्यवस्था ने दिलाई हुई अज्ञादी ओर दिया हुआ अधिकार लोगों को सही तरह से मिलकर उनका सभी स्तर पर विकास होना चाहिए। तभी भारत एकिसवी सदी मे बलशाली हो सकता है। अन्यथा यह लोकतन्त्र व्यवस्था केवल

कागज पर ही बनी रहेगी । और लोगो का इस लोकतन्त्र व्यवस्था पर से विश्वास नष्ट हो जाएगा । इसिलिये आज माहात्मा गांधीजी के विचारोकी आवश्यकता है। माहात्मा गांधीजीने सत्य, अहिंसा के आधार पर १९२१ मे असहयोग आंदोलन चलाया ओर जब इस आन्दोलनने हिंसा का रूप धारण किया उसी समय महात्मा गांधीजीने यह संग्राम पीछे लिया । इसीप्रकार गांधीजीने सत्य, अहिंसा के आधार पर ही अपना मार्ग चुना था इसिलिए आज भी पूरे विश्व को माहात्मा गांधीजी के विचारों को लेकर ही चलना चाहिए अन्यथा पूरे विश्व मे अशांतता फैल जाएगी । इसी कारण माहात्मा गांधीजी के विचारोकी आज भी प्रासंगिकता दिखाई देती है।

संदर्भ-

१. सीताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन , (अनुवाद)सत्याचे प्रयोग ,आत्मकथा , मो.क०गांधी ,नवजीवन प्रकाशन अहमदाबाद फेब्रुवारी २००२
२. प्रा.डॉ.मुरलीधर शहा(संकलन व अनुवाद) गांधी गंगा ,गांधी संशोधन प्रकाशन , उमवी प्रथम आवृत्ति २००८.
३. सर्वोदय विचार आणि स्वराज्यशास्त्र ,विनोबा ,परधाम प्रकाशन पवनार ,वर्धा द्वीतीय आवृत्ति २०००.
४. प्रा.अमर जावले /प्रा. भूषण काटे पाटील ,(संपादक) लोकसेवक माहात्मा गांधी आणि प. नेहरू यांचे समग्र तत्वज्ञान , प्रशांत पब्लिकेशन ,प्रथम आवृत्ति २०१२
५. <https://en.wikipedia.org/wiki/Gandhism> २८ January २०२१,
६. <https://en.wikipedia.org/wiki/Satyagraha> ५ February २०२१

राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी के आर्थिक विचारों की वर्तमान युग में प्रासंगिकता

लेखक - : डॉ. नेहा कल्याणी

सारांश

आज जब मानव 21 वीं सदी की ओर बढ़ रहा है। ऐसे में गांधी जी का व्यक्तित्व दुनिया को नैतिकता, समता, प्रतिष्ठा न्याय के सपनों और आदर्शों से मणित एक ऐसी व्यवस्था देने की संभावना बना हुआ है; जो एक बेहतरविश्व का दरवाजा खोलती है। गांधीजी ने सर्वधर्म समभाव का संतुलन साधा, पूंजीवाद और साम्यवादीदर्शन से अलग एक नयी आर्थिक व्यवस्था दी। आज के युग को बाजार संचालित युग कहते हैं। वर्तमान युग में नैतिक मूल्य, शुचिता, सामाजिक मर्यादा, स्लेह, अपनापन लुप्त होता जा रहा है। बाजार ना ही इन मूल्यों को खरीद सकता है और ना ही इनकी नींव डाल सकता है। गांधीवादी अर्थशास्त्र एक ऐसी आर्थिक व्यवस्था की संकल्पना पर आधारित है जिसमें “वर्ग” का कोई स्थान नहीं है। गांधीजी का अर्थशास्त्र एक ऐसी सामाजिक व्यवस्था स्थापित करने की बात करता है जिसमें एक व्यक्ति किसी दूसरे का शोषण नहीं करता है। अर्थात् गांधीवादी अर्थशास्त्र सामाजिक न्याय और समता के सिद्धांत पर आधारित है।

देश में ही नहीं, दुनिया में जहां भी मानवाधिकार की लडाई दिखती है, वहाँ धर्म, करुणा, और मानवता का संदेश देने वाले दिखाई देते हैं। गांधीजी द्वारा प्रस्तावित विषय- स्वच्छता, भेदभाव, सर्वधर्म समभाव, पर्यावरण, मितव्ययिता ये आज के समय के प्रासंगिक मुद्दे हैं। वास्तव में गांधी दर्शन मनुष्यता की सम्पूर्ण परियोजना है; गांधी जी आत्मनिर्भर गांवों का, ग्राम स्वराज्य का, ट्रस्टीशिप का सपना देखते हैं, इस सपने के मूल में एक ही बात है - कम से कम साधनों और जरूरतों पर निर्भर जीवन।

गांधीजी उस मुनाफाखोर व्यवस्था के खिलाफ तनकर खड़े होते हैं, जिसमें किसी चीज का मूल्य उसकी लागत से अधिक रखना न्यायसंगत माना जाता है। चरम उपभोग की यातना को भुगतने के बाद, चरम तृप्ति के नशे के उत्तरने के बाद, जातिगत तनाव और साम्प्रदायिक टकराव के कई युद्ध हारने के बाद आज मानव

गांधी जी के आदर्शों को अपनाने का प्रयास कर रहा है। बुद्ध सत्य, अंहिसा और शांति के प्रतिष्ठाता थे तो गांधी जी उनके कर्मयोगी और संवाहक थे। गांधी जी ने सन्यास को नया आयाम दिया छोड़े, काटे समेटे बगैर भी सन्यास सम्भव है।

थोरु, टालस्टाय और क्रापेटिकन के विचारों से गांधी जी प्रभावित थे। टालस्टाय की सरलता, वैराग्य और समानतावाद का सिद्धांत, गांधी जी के दर्शन का भाग बन गया। किन्तु गांधीजी के आर्थिक विचार काफी हद तक जॉनरस्किन की किताब "Unto This Last" से प्रभावित थे। यह किताब १८६० में प्रकाशित हुई थी। उन्होंने इस किताब से सीखा कि-

१. व्यक्ति के लिए अच्छा, सभी के लिए अच्छा है।
२. समाज में सभी के श्रम का मूल्य बराबर है। चाहे वो वकील यो या नाई।
३. श्रम और पूँजी के बीच किसी प्रकार का विरोध नहीं है।
४. गांधी जी मानते थे कि कोई व्यक्ति चाहे कितना भी अमीर क्यों न हो उसे इतना शारीरिक परिश्रम अवश्य करना कि वह अपना पेट भर सके। अर्थात मानसिक श्रम करने वाले को भी शारीरिक श्रम करना चाहिए।
५. उनका न्यासवाद का सिद्धांत (Principle of Trusteeship) यह कहता है कि पूँजी का असली मालिक एक पूँजीपति नहीं है बल्कि पूरा समाज है। पूँजीपति केवल संपत्ति का रखवाला है। उनका मानना था कि जो संपत्ति पूँजीपतियों के पास है वह पूरे समाज की धरोहर है।
६. गांधी जी का अर्थशास्त्र छोटे और श्रम प्रधान उद्योगों के पक्ष में है। गांधी जी बड़ी-बड़ी मशीनों के विरोधी थे; हालाँकि यह बात वर्तमान समय में थोड़ी कम सार्थक है। उनका मानना था कि एक निर्जीव मशीन कई मनुष्यों का काम करती है, जिसके कारण समाज में बेरोजगारी बढ़ती है।
७. गांधी जी मानते थे कि यदि व्यक्ति को कम संसाधनों के साथ रहने की आदत पड़ जाये तो व्यक्ति की जिंदगी में कभी भी कुछ कम नहीं पड़ता है। वे मानते थे कि आवश्यकताएं मृग तृष्णा जैसी होती हैं और आवश्यकताओं को जितना बढ़ाया जाए उतनी ही बढ़ती जाती हैं।
८. उत्पादन का लक्ष्य समाज की आवश्यकता की पूर्ति होना चाहिए ना कि लाभ कमाना।

९. गाँधी जी पूँजीपति को पूर्णतया नष्ट नहीं करना चाहते थे बल्कि वे उसे समाज के लिए उपयोगी बनाना चाहते थे।

१०. गाँधी जी कहते थे कि प्रत्येक पूँजी दोषी नहीं है, पूँजी का गलत उपयोग पूँजी को गलत बनाता है। आवश्यकता से अधिक पूँजी रखने वाला समाज का दुश्मन है।

११. गाँधी की आर्थिक व्यवस्था में उत्पादन की मात्रा समाज की जरूरत के हिसाब से तय होती है। इसमें व्यक्तिगत इच्छाओं और लालच का कोई स्थान नहीं होता है।

१२. प्रत्येक व्यक्ति को अपनी आवश्यकताओं की पूर्ती के लिए ही उत्पादन करना चाहिए। आवश्यकता से अधिक वस्तुओं का उत्पादन प्रकृति पर अतिरिक्त दबाव डालता है।

१३. गाँधी जी राष्ट्रीयकरण के विरोधी थे। उनका मानना था कि राष्ट्रीयकरण से राज्य की निरंकुशता बढ़ती है।

१४. गाँधी जी उचित उदेश्यों के लिए की गयी हड़ताल को सही मानते थे। वे स्वार्थपूर्ण और हिंसात्मक हड़ताल के विरोधी थे।

उपरोक्त बिन्दुओं से यह स्पष्ट हो जाता है कि गाँधी जी के अर्थशास्त्र में “व्यक्ति” केन्द्रीय स्थान रखता है। उनका सुझाव था कि समाज के हर अंग को लोगों के कल्याण में वृद्धि के लिए ही कार्य करना चाहिए। गाँधी जी के विचारों को समझना आसान नहीं, विशेषतः अगर बात उनके अर्थशास्त्र की हो तो। इसका मुख्य कारण यह है कि गाँधी अपनी नैतिक समझ के कारण अपने निष्कर्षों तक पहुँचे, न कि विकास, निवेश, माँग या पूर्ति जैसे आर्थिक सिद्धांतों के आधार पर नहीं, किन्तु उनके आर्थिक विचार स्वतः ही आर्थिक सिद्धांतों के मापदंडों पर सार्थक प्रतीत होते हैं। यही वजह है कि उनके अर्थशास्त्र के विचारों को वामपंथी-दक्षिणपंथी-मध्यमार्गी या कम्यूनिस्ट-समाजवादी-पूँजीवादी विचारधाराओं में रख पाना सम्भव नहीं है।

इसलिए गाँधी के विचारों पर व्यापक विषयवस्तु के संदर्भ में चर्चा करके, वर्तमान वास्तविकताओं की कसौटी पर उनका परीक्षण करके ही यह पता लगाया जा सकता है कि गाँधी के व्यावसायिक समाधानों में दूरदर्शिता है या तर्कहीनता। गाँधी स्वदेशी में, ग्रामीण आत्मनिर्भरता में, बड़े उद्योगों के बजाय कुटीर और छोटे उद्योगों में और उत्पादन में मशीनों की अपेक्षा श्रम के इस्तेमाल में विश्वास रखते थे।

गाँधी जी के आर्थिक विचारों की तीन अवस्थाये -

नकारात्मक अवस्था (१९१९) - इस काल में उन्होंने आर्थिक विकास की पश्चिमी पद्धति की आलोचना कर एक गैर भौतिकतावाद दृष्टिकोण अपनाया, जो उनकी पुस्तक हिन्द स्वराज में विवेचित है।

सकारात्मक अवस्था - (१९१९ - १९३४) : इस अवस्था के दौरान उन्होंने स्वदेशी आदर्श के रूप में पश्चिमी सभ्यता का विकल्प प्रस्तुत किया।

निर्माणकारी अवस्था - (१९३४ - १९४८) : इस अवस्था में गाँधी जी अधिक व्यवहारिक हो गए। उन्होंने ग्रामीण पुनर्जीवन के लिए निर्माणकारी कार्यक्रम दिया और सर्वोदय का आदर्श रखा।

गाँधीजी के आर्थिक विचार :-

गाँधी जी के अनुसार - सभी धन की अंतिम परिपूर्ति पूर्ण उदारता, चमकीली आँखें, खुशहाल मानव जाति को जहाँ तक सम्भव हो सके उत्पन्न करना है। उनके अनुसार कोई भी देश तभी धनवान होगा जब उस देश में अधिकांश संख्या में खुशहाल व्यक्तियों का पोषण करता है। परिणमतः उनके आर्थिक विचारों में धन की अपेक्षा खुशहाल मानव की महत्ता है। अर्थशास्त्र का उद्देश्य समाज की भौतिक और नैतिक प्रगति होना चाहिए। उन्होंने मानव मूल्यों पर बल देते हुए मानवीय संबंधों के मौद्रिक आधार की निंदा की। गाँधी जी के अनुसार आर्थिक नियम, जिनका उद्देश्य भौतिक प्रगति के साथ सामाजिक एकता और उन्नति करना है, वे प्रकृति के नियमों के अनुसार निर्मित होना चाहिए। प्रकृति और अर्थशास्त्र के नियमों में परस्पर कोई विरोध नहीं होना चाहिए। चूंकि गाँधीजी अहिंसा के सिद्धांत के उपासक थे अतः उनके आर्थिक विचार अहिंसा का अर्थशास्त्र कहलाते हैं। उन्होंने अहिंसात्मक व्यवसाय को परिभृष्टि करते हुवे कहा है कि- "जो मूलभूत रूप से हिंसा से स्वतंत्र है और जिसमें शोषण या अन्य के प्रति डाह सम्मिलित नहीं है। भारत की आधारभूत समस्याओं का समाधान अहिंसा के प्रयोग में निहित है। गाँधी जी ने पूंजीवाद का विरोध किया क्योंकि यह मानवीय श्रम के शोषण का परिणाम है। उनका विश्वास था कि प्रकृति लोगों की आवश्यकता को संतुष्ट करने के लिए पर्याप्त उत्पन्न करती है; अगर प्रत्येक अपनी आवश्यकता के अनुरूप लेगा तो गरीबी तथा भुखमरी नहीं होगी।"

यदि आप नैतिकता को गाँधी के विचारों से अलग कर दें तो आप उनके अर्थशास्त्र को नहीं समझ सकते। क्योंकि उनके आर्थिक विचार नैतिकता से गहनता से संबद्ध है। लेकिन चूंकि नैतिकता पर बहस मक्कसद नहीं है, तो हमें उनके विचारों को उनकी आर्थिक मूल्यों के लिए परखना होगा, ताकि पता चल सके कि उनके

कौन से आर्थिक विचार आज भी प्रासंगिक हैं, कौन से विचार असफल हैं और कौन से भविष्य में सही सावित हो सकते हैं।

आइए, एक मुख्य गाँधीवादी विचार से आरम्भ करें-‘स्वदेशी’। विशुद्ध आर्थिक शब्दकोश में देखें तो स्वदेशी का विचार आज के संरक्षणवादी विचारधारा से बहुत अलग नहीं है। ऐसा लगता है कि गाँधी भी यही सुझाव दे रहे हैं, उन्होंने अपने एक निबंध में लिखा, “भारत को अपने प्राथमिक उद्योगों की वैसे ही रक्षा करनी चाहिए, जैसे कि एक माँ पूरी दुनिया के खिलाफ अपने बच्चों की रक्षा करती है ...। “एक अन्य अवसर पर उन्होंने लिखा, “बड़ी मात्रा में जनता की ग़रीबी आर्थिक और औद्योगिक परिक्षेत्र से स्वदेशी के बाहर हो जाने की वजह से है। अगर व्यापार में भारत के बाहर से एक भी सामान न लाया जाय, तो वो आज दूध और शहद से भरी हुई भूमि होगी।“

गाँधी का स्वदेशी अंतर्मुखी नहीं था, इसका मुख्य उद्देश्य विदेशी आयात को बाहर रखने से कहीं अधिक आत्मनिर्भरता और स्वतंत्रता को बढ़ावा देना था। “जहाँ कपास उगाने से लेकर सूत कातने तक के सभी कार्य एक ही गाँव या क़स्बे में किये जाते हों, वही सच्चा स्वदेशी है।” ये विचार उनके उस विचार से जुड़ा था जहाँ उनका मानना था कि गाँवों को गणतंत्र बनाने और उनके लोकतांत्रिक शासन के लिए उनका आत्मनिर्भर होना आवश्यक है, ताकि गाँव के लोग अपने ज़रूरत की समस्त चीज़ें गाँव में पैदा कर सकें। “ग्राम्य स्वराज्य से तात्पर्य एक ऐसे गाँव से है जो पूर्ण गणतंत्र हो और अपनी महत्वपूर्ण आवश्यकताओं के लिए अपने पड़ोसी से स्वतंत्र है। इसलिए सभी गाँवों की पहली चिंता अपने खाने के लिए फ़सलों और कपड़े के लिए कपास का उत्पादन होना चाहिए। पशुओं के लिए चारागाह और वयस्कों और बच्चों के लिए खेल का मैदान छोड़ने के बाद यदि अतिरिक्त ज़मीन बचती है तो गाँजा, तम्बाकू, अफीम को छोड़कर अन्य व्यापारिक फ़सलों के लिए उसका उपयोग किया जा सकता है।”

गाँधी का ग्राम गणतंत्र उनके उत्तराधिकारी नेहरू की कल्पना के बड़े पैमाने पर औद्योगिकरण के विचार की विरोधी स्थिति में था। अम्बेडकर के विपरीत, जो कि गाँवों को कटूरता और भ्रष्टाचार का केंद्र मानते थे, गाँधी भारत का भविष्य, यहाँ के गाँवों में देखते थे, और बड़े उद्योगों को ग्राम्य गणतंत्र और छोटे उद्योगों के लिए ख़तरनाक मानते थे। उन्होंने लिखा, “मैं कहूँगा कि अगर गाँव बर्बाद होते हैं, तो भारत भी नष्ट हो जायेगा। भारत किसी भी मायने में भारत नहीं रहेगा। दुनिया में उसका अपना मकसद खो जायेगा।

गाँवों का पुनरुत्थान तभी सम्भव है जबकि गाँवों का शोषण बंद हो। बड़े पैमाने पर औद्योगिकरण, बाज़ार और प्रतिस्पर्धा लाएँगे और यह अनिवार्य रूप से ग्रामीणों के निष्क्रिय या सक्रिय शोषण का कारण बनेगा। इसलिए हमें गाँवों के आत्मनिर्भर होने पर केंद्रित होना होगा, जिनके लिए उत्पादन का मुख्य उद्देश्य अपने लिये प्रयोग करना हो।”

कुटीर उद्योगों को लेकर गाँधी के त्रुटिपूर्ण विचारों और बड़े पैमाने पर औद्योगिक उत्पादन को बुरा मानने के चलते भारत ने तीव्र औद्योगिक विकास की लगभग सारी राहें खुद ही बंद कर दी थीं। हमने छोटे उद्योगों की रक्षा करने के कारण उन्हें बड़े पैमाने पर बढ़ने या लाभकारी होने से रोका। सन् 1991 के दिवालियेपन के हमें सही राह तक पहुँचाने से पहले तक हमने उद्योगों को छोटा रखने और आयात प्रतिस्थापन पर ही ध्यान दिया।

पारस्परिक रूप से एक-दूसरे पर आश्रित विश्व में खुद ही उत्पादन करने वाले गाँवों का विचार सराहनीय है। वर्तमान युग के समय में जब कि दुनिया में इंटरनेट और भूमंडलीकरण के बाद विकास का रास्ता सेवाओं पर निर्भर है, तब भी उत्पादन और कृषि के सम्बन्धी गाँधी जी के इन विचारों का महत्व है।

भले ही वर्तमान समय में हम शहरीकरण की प्रवृत्ति को विकास के लिए उत्तम मानते हैं, किन्तु फिर भी स्मार्ट गाँव के बिना स्मार्ट सिटी और विकास की कल्पना भी नहीं की जा सकती। स्वचालन, वैश्वीकरण और स्थानीयकरण की नई दुनिया में, जहाँ औपचारिक क्षेत्र की नौकरियाँ कम होती जायेंगी, हमारा भविष्य, अपने स्वयं के कौशल निर्माण, स्वरोज़गार, और आत्म-उन्नति पर ही तो निर्भर है- और गाँधी यहीं तो चाहते थे। स्व-रोज़गार, जहाँ भविष्य में सरकार और उद्योग सहायक भूमिका में होंगे। इस नई साहसी दुनिया में गैरलाभकारी संगठन बड़ी भूमिका में होंगे।

दूसरा गाँधी जी के विचारों का झुकाव स्वचालन और मशीनरी के प्रति उनकी धृणा से सम्बन्धित है। उन्होंने शारीरिक श्रम को उच्चकोटि का माना और चरखे को अपनाकर इसकी प्रशंसा भी की। भले ही हम ऐसे युग में हैं जब हम पूरी तरह मशीनों पर निर्भर हैं फिर भी गाँधी जी का मानना था मशीनें इंसान के लिए होनी चाहिए न कि इंसान मशीनों के लिए। हमें मशीनों पर इतना निर्भर नहीं होना चाहिए की मशीन के अभाव में हम निःसहाय हो जाये। गाँधी उच्च तकनीक की अपेक्षा कम-से-कम तकनीक में विश्वास करते थे। मशीन और स्वचालन पर उनके विचार थे, “मेरी मशीन सबसे आरम्भिक प्रकार की होनी चाहिए, जिसे मैं लाखों लोगों के घर में रख सकूँ।” “मैं मशीनों के ग़ायब होने पर रोँगा नहीं, या इसे कोई विपत्ति नहीं मानूँगा।”

गहराई में जायें तो पता चलता है कि गाँधी का मुख्य विरोध मनुष्य द्वारा मनुष्य का शोषण किये जाने से था और यहीं से उनकी मशीनों और स्वचालन पर आपत्ति की शुरुआत होती है। इसलिए, जहाँ उनका मानना था, “पूँजी कुछ लोगों के श्रम का शोषण कर खुद को कई गुना बढ़ाती है,” तो उन्होंने समान रूप से यह भी देखा कि अगर स्वनियंत्रित न हो, तो संगठित श्रम भी एक बड़ा खतरा बन जायेगा।

गाँधी ने स्वयं कहा था, “हमले, काम रोकना और हड्डतालें अद्भुत बातें हैं, इसमें कोई संदेह नहीं है, लेकिन इनका दुरुपयोग करना मुश्किल नहीं है।” वास्तव में, वह हड्डताल से मजबूर करके नियोक्ताओं से रियायतें पाने से घृणा करते थे। सम्भवतः, जो सबसे महत्वपूर्ण विचार महात्मा गाँधी ने हमें दिया, जिसने हमारे समय में पूँजीवाद (2008) और समाजवाद (1989) की विफलताओं के समय में भी उन्हें पूर्णतयः निष्कलंक रखा, वो था – ट्रस्टीशिप का उनका विचार। ट्रस्टीशिप से, गाँधी का मतलब था था कि व्यापारियों को अपने उद्यमों को लाभ के लिए चलाना चाहिए, लेकिन इससे कमाया गया धन व्यक्तिगत उग्रवाद के लिए नहीं बल्कि समाज के सभी वर्गों के लाभ के लिए किया जाना चाहिए। यह विचार टाटा ने स्वीकार किया था, जिन्होंने अपने सभी शेयरधारकों को ट्रस्ट में रखा था ताकि विकास के लिए ज़रूरी मुनाफे के अलावा बाकी धन समाज को वापिस किया जा सके।

गाँधीजी ने इस संदर्भ में लिखा, “यदि मेरे पास एक उचित मात्रा में धन विरासत या व्यापार के ज़रिये आया है तो मुझे ये पता होना चाहिए कि जो मेरे पास है वह सारा धन मेरे अपने इस्तेमाल के लिए नहीं है, जो मेरे पास है वह मेरी सम्माननीय आजीविका का अधिकार है, जोकि अन्य लाखों लोगों को मिले अधिकार से किसी भी प्रकार बेहतर नहीं है। उस धन के शेष भाग पर समुदाय का अधिकार है, और समाज के कल्याण के लिए ही इस्तेमाल होना चाहिए।”

गाँधी जी स्पष्टतया सम्पत्ति निर्माण के खिलाफ़ नहीं थे, लेकिन वो सिर्फ़ निजी लाभ के लिए सम्पत्ति के असीमित इस्तेमाल के खिलाफ़ थे।

गाँधी जी के आर्थिक विचारों की प्रासंगिकता :-

ट्रस्टीशिप का विचार, पश्चिम में प्रचलन में आ रहा है। अमेरिका के धनी उद्योगपतियों में इधर एक शपथ लेने का चलन बढ़ा है जिसे 'द गिरिंग प्लेज' कहते हैं। इसके तहत वो अपनी आधी से भी ज्यादा सम्पत्ति दानार्थ दे देते हैं। प्रतिष्ठित निवेशक, वारेन बफिट ने, बिल गेट्स व कुछ अन्य अरबपतियों के साथ, कुछ वर्ष पहले ये कार्यक्रम आरम्भ किया।

आज १५० से भी अधिक अरबपतियों ने अपनी आधी से अधिक सम्पत्ति दान करने की प्रतिज्ञा कर चुके हैं, जिनमें मार्क ज़करबर्ग, विनोद खोसला, ऐलॉन मस्क, लैरी एलिसन और डेविड रॉकफेलर शामिल हैं। यहाँ भारत में, हमारे आई.टी. अरबपतियों, नारायणमूर्ति, अजीम प्रेमजी, और शिव नाडर परोपकार के लिए करोड़ों खर्च कर रहे हैं।

गाँधी के मूल विचार-स्वदेशी, ग्राम्य गणतंत्र, कुटीर उद्योग, स्व-रोज़गार, श्रम की गरिमा, और धन की ट्रस्टीशिप-आज की डिजिटल दुनिया के काल के नहीं हैं, लेकिन कहीं न कहीं उनके नैतिक सिद्धांत वैसे ही बदलाव लाये हैं, जैसी कि उन्होंने इच्छा की थी।

जीवन के खोये हुए रंगों को फिर से सराहने-जीने के लिए हमें उस गांधी को समझने की कोषिष्ठ करनी होगी, जिसने इस षुभ्रता से हमें परिचय कराया। आज जब हम नैतिकता को बीते हुए कुल की एक बेकार वस्तु मानने लगे हैं; सत्य और आनन्द हमारे लिए षड मात्र बनते जा रहे हैं और हम स्वयं को अंधेरे में जीने के लिए धापित समझने लगे हैं-ऐसे में गांधी दर्षन दीपक बनकर राह दिखाता हैं-उन्होंने अपमान और दलन से उबरकर विष्व मानवता की विडम्बना को समझना सिखाया। गांधी दर्षन हमारे अनेक अनुत्तरित प्रष्नों के समाधान प्रस्तुत करता है।

निष्कर्ष :-

महात्मा गाँधी यद्यपि अर्थशास्त्री नहीं थे किन्तु उनके सत्य और अहिंसा के दर्शन की संगति के साथ ही उनके आर्थिक विचारों की एक श्रृंखला थी। गाँधी जी के अनुयायी जे. सी. कुमारप्पा ने उनके आर्थिक विचारों का शोधन और पुनर्व्याख्या करते हुए बताया कि शांति पूर्ण और स्थिर भविष्य के लिए यह अधिक उपयुक्त है। गाँधी जी का अर्थशास्त्र पारम्परिक अर्थशास्त्र से भिन्न है। गाँधी जी ने भले ही अर्थशास्त्र का क्रमिक अध्ययन नहीं किया फिर भी उनके विचार तार्किक है। उनके विचारों में लोकवित, रक्षा, मौद्रिक प्रबंधन,

अंतर्राष्ट्रीय व्यापार की समस्या और आर्थिक आयोजन जैसे विषयों पर सामंजस्य की कमी है: तथापि उनके अर्थशास्त्र में एक मूलभूत मान्यता है की सभी देश अहिंसा के सिद्धांत पर संगठित होंगे। उन्होंने सम्पत्ति के निजी स्वामित्व को स्वीकारते हुए पूंजीपतियों को लोक सम्पत्ति का न्यासी बनने को कहा। उन्होंने पूंजीपतियों को पक्षपात हीन होकर कामगारों के कल्याण का समर्थन करने को कहा। परम्परावादी अर्थशास्त्री गाँधी जी के केवल दो विचारों से सहमत है - १. ग्रामीण अर्थव्यवस्था में कुटीर उद्योगों का महत्व और २. आर्थिक संरचना के विकेन्द्रीकरण की आवश्यकता। अधिकांश अर्थशास्त्री गाँधी जी के इस विचार से सहमत है कि ग्रामीण सुधार और कृषि की पुनः स्थापना इस देश में किसी भी आर्थिक सुधार के लिए अवश्य ही उत्कृष्ट प्रयास है।

संदर्भ ग्रंथ -

१. आर्थिक विचारों का इतिहास - एम. एल. द्विग्नन, एम. गिरिजा, एल. शशिकला वृन्दा पब्लिकेशन, दिल्ली
२. गांधी विचार यात्रा, राम नारायण उपाध्याय (२०१५). भारतीय प्रकाशन संस्थान, नई दिल्ली.
३. महात्मा गाँधी जी का आर्थिक दर्शन, दूधनाथ चतुर्वेदी
४. गांधी दर्शन (विविध आयाम) " अलका अग्रवाल एवं शिखा अग्रवाल (२०१५). पोइन्टर, पब्लिशर्स, जयपुर.
५. आर्थिकी, आर्थिक शोध पत्रिका, वाराणसी, वर्ष-४४, अंक-१, जून, २०१२
६. हिन्द स्वराज, महात्मा गाँधी, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजधानी वाराणसी

Social Work of Mahatma Gandhi

Author:- Dr. Priya Narendra Kurkure

Abstract

The objective of this paper is to shed light on Gandhiji social work. Mahatma Gandhi is one of the prominent Indian leaders and was very intellectual person who had knowledge about everything. He is best known around the globe for his experimentation on truth and violence. He was the source of knowledge and shared his ideas almost on all aspects. Rashtrapita Mahatma Gandhi was a great revered philosopher. He worked for the sake of Nation. Mahatma Gandhi believed in an education system that brought the best out of person's body, mind and spirit. Gandhiji worked for society. Gandhiji emphasized on the work non violent movement truth and equal rights, hygiene and health, rural development, National Movement, non cooperation movement, freedom struggle, Satyagraha movement etc. Gandhiji's educational thoughts, economic thoughts, views about Swadeshi are very great. Gandhiji's ideology was very sympathetic and empathetic and he has established humanistic ideology where has strong existence of fraternity, Liberty. The great contribution of Mohandas Karamchand Gandhi who was our father of nation for our Nation and the Welfare of society.

Key words: Swadeshi, Non-violence Movement, equal Rights,

Introduction

Mohandas Karamchand Gandhi is popularly known as Gandhiji out of reverence. Bapu out of affection. Mahatma on account of saliently nature and father of Nation for his role in the freedom of India from British Rule. After returning from England he started his law practice in Bombay. In April 1893, he went to South Africa in connection with the civil law case of a firm. The event in Durban was the turning point in his life. Gandhiji found that the Indians in South Africa were treated very cruelly. They had no political rights. Gandhiji took up cases which were not entirely political but touched intimately the life of the people. Gandhiji gave up his legal practice. He completely devoted himself to the service of the people. He put into practice Satyagraha and Ahimsa.

Gandhiji's nonviolence movement truth and equal rights

According to Gandhi Nonviolence doesn't just mean not doing violence, it's also a way of taking positive action to resist oppression or bring about change. The aim of non violent conflict is to convert your opponent to win over their mind and heart and persuade them that your point of view is right.

Satyagraha as a movement was intended to replace methods of violence and was based entirely upon truth. Gandhis Satyagraha is an experiment to bring truth and non-violence into political conduct and to merge and unite them together Satyagraha for Gandhi is the adherence to Truth and Truth for Gandhi means God.

Gandhiji selected the path of truth. Whatever the experiences he faced in his daily life explain those experiments of truth by the core of heart and what he learnt from this experiences..Gandhiji is respectful of all religions confident of Assurance in the same way communicating is claimed to be whether a matter is just true or false it's believed to believe to believe the reality then is believe and lies. He followed the way of Satya and Ahimsa. He emphasized on equal rights too. Gandhiji thought has four basic principles they are truth non-violence difference and simplicity. For Gandhiji wealth is human and not gold and silver Gandhiji's views was that a healthy and Happy People Are the wealth of country.

Gandhiji's Economic Thoughts

Gandhiji's economic thoughts was not distinguished from other Sciences specially it thinks they feel that the goal of Economics was to make the physical and the progress of society the sea argued that it economics must be straightforward to produce and increase wealth and to achieve Social justice and moral progress Economics is of the opinion that this is a practical science as it suggest measures to achieve the objective of maximizing human welfare.

Mahatma Gandhiji's Thoughts on Education

Education didn't mean only literacy but all round development of child's body mind and spirit. therefore we begin their education by teaching useful handicraft to make itself supportive he believed that highest development of mind and soul is possible in such system of education.

National Institutions means and educational institutions which matter received any Grand no control inspected by the government it must not affiliated to in university established by the government. the aim of national education was not just to literate but educate the people in Nationalist way which inspired them to actively participate in the national freedom struggle

there were few basic objectives of national education such as use of any Indian language as a mean of learning Hindu Muslim Unity education to scheduled caste remove untouchability training of spinning even physical exercise was compulsory students and teachers should use cardiac cetera the ultimate aim of national education was not to produce the graduates but an independent human beings with intelligence from independent personality who can fight for National freedom movement it was impossible to build a new building for such Institutions therefore initially it were started at the country yards of Nationalist leaders and temples Aqua. the Gandhi 80% did agriculture And other on industries. Therefore it would be crime If education Mein early literacy. it make boys and girls unfit to manual work according to his views children must be taught and dignity the dignity of labor if children annually it will serve a double purpose it pay for their education and sees them occupation letter this theory of new education emerge as Nai talim.

Gandhiji's views on Rural Development

Gandhiji held very strong view about the importance of village on the national Canvas. Self development by use of natural resources, self development is the right way of economic development according to him proper use of natural resources can give self development to a nation. If development is based on import of raw materials then it can't give a reliable and proper development of nation. Gandhi view that proper use of natural resources give balance economic development of all sections of people proper use of natural resources can also give development in both agriculture and industrial sectors. The development of village and cottage industries- Gandhi gave more importance on more development of village According to him, National development is not possible without the development of villages in any Nation major sections of people live in village areas Gandhi view that development of rural and village industries are very important for society in this respect he gave importance on development of khadi industries. According to Gandhi there are many positive effects of card industry on India such as it gives a symbol of national Unity means of economic freedom and equality it gives decentralization of production and distribution it provide alternative means of income it provides employment except. Gandhi emphasized, 'Every village of India will almost be a self supporting and self contained unit exchanging only such necessary commodities to other villages where they are not locally producible.

Gandhiji's views on Swadeshi

Self Reliance, self employment and self governing of people according to Gandhi it means self development not only an economy but also on cultural aspect. According to Gandhiji, Swadeshi is that spirit in us which restrict us to use and service to our immediate surroundings to the explosion of the more remote. Swadeshi doctrine paves the way to decentralized self sufficient economy. Mahatma Gandhiji's political contribution was to build the Swadeshi Movement he called upon the Indians to buy a court foreign Textiles and commodities by building the the Swadeshi Movement he himself used to wear clothes by turning a wheelchair away from the Welfare products and wearing Indian women's wheelchair the British administration has repeatedly confined him to political contact.

Mahtma Gandhi played an outstanding role in removing the untouchability. He has used the word Harijan means the people of God for the first time in relation the people who was deprived. According to him, the practice of untouchability is a leper wound in the whole body of Hindu politics. His one of the mission was to eradicate untouchability and give rights to the depressed people from centuries. He appealed to the conscience the Harijans by providing them a rightful place in the society.

Mahtma Gandhi played in improving the status of women in society, it is important to look at women's condition, prevailing at that time. When Gandhi appeared on to the political scenario, social evils like child marriage and dowry system were unbridled. Indian women have an average life span of only twenty seven years. Death of women in labor was common phenomenon. The percentage of women with basic education was as low as two percent. The patriarchic nature of the society confined women to the status of an inferior se subordinate to their male counterparts. Gandhi took the responsibility of shouldering a social crusade that led to a major reorientation of the common nation of women in Indian society. He also worked to empower the women.

Conclusion:

Mahatma Gandhi has a multifaceted personality his aim in life was to achieve online enlightenment by serving is Nation and mankind he was once a lawyer politician astrologer author researcher and philosopher of life his non violent humanist philosophical personality is remembered with respect to the world in any case the violent movement did not support in this era of Technology the teaching of Mahatma Gandhi is significant to all mankind for their

empowerment youth of all Nations should obey and follow the path of Gandhiji. Gandhiji's words are like golden thoughts and help it helps to overcome all obstacles in life of everyone.

Gandhiji wanted to rebuild India from the lowest level with the poorest and the weakest so he have so he gave a call to the people to go back to village for village reconstruction. Now is the time to listen the Gandhiji's voice carefully which says we are inheritors of a rural civilization.

References:

1. Kumar T.,(2011), Great Philosophers of Education,APH Publishing Corporation,New Delhi
2. GandhiM.K.(1927), An Autobiography,Naveevan Publishing House,Ahmedabad
3. Gandhi M.K.(1997), Hind Swaraj and other writings,Cambridge:Cambridge University Press.
4. Gandhi M.(1951), Basic education.: Navjeevan Publishing House,Ahmadabad
5. Sah S.M.,(1977),Rural development, Planning and Reforms, Abhinav Publication,New Delhi.
6. <http://en.wikipedia.org/wiki/MhatmaGandhi>

Bapu Kuti (Sevagram Ashram): Inspiration Place

Author: - Prof. Mahadev C. Chunche

Abstract:

Mahatma Gandhi's Sabarmati Ashram in Gujarat is world famous. At the same time, the 'Sevagram Ashram' in Wardha, Maharashtra, which is a mirror of Bapuji's life, is equally important. The feature of this ashram is that Gandhiji spent most of his old age i.e. 12 years in Sevagram Ashram. Wardha in Vidarbha is just eight km from the city. The ashram is situated on a 300 acre land in the remote village of Sevagram. How much spiritual satisfaction is gained in this ashram sanctified by Bapuji's inauguration. It's hard to put into words. In 1930, Bapuji along with 78 of his companions had started a 'Dandi Yatra' from Sabarmati Ashram to carry out 'Salt Satyagraha'. He had decided not to return to the ashram without gaining self-government. Gandhiji staged a salt satyagraha against the British government on the Arabian coast in Gujarat. He was later arrested and kept in Yerawada Jail.

After coming out of Tarunga in 1933, Gandhiji organized a nationwide Harijan Yatra. Until then, he did not return to Sabarmati Ashram as he did not get 'Swarajya'. During the Yatra, he decided to choose a village in Central India and make it his headquarters. In 1934, at the urging of Jamnalal Bajaj and his associates, he settled at Maganwadi in the Wardha district of Maharashtra. Two years later, in 1936, Gandhiji first came to Segaoon (Sevagram) from Maganwadi and decided to stay there.

The name of 'Sevagram' which is famous today is 'Segaoon'. However, as Shegaon was a major railway station on the Nagpur-Bhusawal railway line in the same area, there was a major problem in Gandhiji's correspondence. Later, in 1940, Gandhiji, in consultation with his colleagues, renamed Segaoon as Sevagram. Many types of huts can be seen in Sevagram even today. Gandhiji himself and his associates were living in it. These huts are still here today. It shows the lifestyle of Bapuji at that time.

Objectives of research paper:

1. To study historical background of BapuKuti.
2. To study principles of BapuKuti.

Bapu's Sevagram Ashram:

The first meeting of the Quit India Movement:

Initially, all the co-workers including Bapuji were living in Adinivas. It was the only hut in the ashram at that time. Apart from Ba-Bapu, Pyarelalji, Sant Tukadoji Maharaj, Khan Abdul Gaffar Khan and other guests were also staying. In 1942, the first meeting of the 'Leave India Movement' was held at Sevagram Ashram. Not only this, in 1940, the initial preparations for personal satyagraha were also done in this ashram.

Gandhi painting exhibition:

There is an exhibition of Mahatma Gandhi paintings across the main road west of Sevagram Ashram. In it, Bapuji's entire biography is shown through pictures.

As the number increased day by day, Gandhi's follower Mira Ben built another new hut to the east of his hut. Giving this hut to Gandhiji's office, he moved near the village. Today this hut is called Bapu Kuti and Bapu Office. A large number of followers used to come to meet Gandhiji. Kasturbhai lived in the same hut. Bapuji built a hut for Kastujarbaji. This led to accommodation for women. This hut is also known as 'Ba' hut. When we look at that hut, the simple lifestyle of Gadhinji stands before our eyes.

The hut is covered with bamboo and beams. The walls are covered with white clay. The windows and doors are made of bamboo and decorated locally. The tattas made by the villagers are used to cover the huts. Gandhiji used to use mats made from Sindhi tree.

In Bapu's office hut, you can see the telephones of the time. The beautiful paper weights used by Gandhiji can also be seen here. Also the three porcelain monkeys are the attraction of all.

Place of worship:

Prayers are still held in the morning and evening at Sevagram Ashram. Created by Mahatma Gandhi, this prayer hall is in an open space. After praying at this place, Gandhiji guided the audience on various issues in the ashram, the country as well as resolving the doubts of the audience.

Plenty of huts :

To the east of Bapu Kuti and office hut is Parchure Kuti. Parchure was a social worker and a keen student of Sanskrit. Citizens were immediately affected by leprosy.

Many were also affected by the disease. He had thought of committing suicide. Earlier, he met Gandhiji then emphasized on nursing and hygiene for the treatment of this disease. He also served the affected people in the same hut.

Manoharji Diwan, on the other hand, spent his entire life on Gandhiji's instructions for such patients. He set up an institution for leprosy patients at Sevagram, Dattappur. Parchuren was also moved here. Parchure had to serve here till his death.

Mahadev Kuti:

Mahadevbhai Desai, a religious scholar, fluent in Gujarati and English. Gandhiji's Secretary and very close. He lived with his family near Bapu Kuti. His hut is known as Mahadev Kuti. Mahadevbhai Desai died on 15 August 1942 while Gandhiji was in the Aga Khan Palace Jail in Pune. Mahatma Gandhi was deeply saddened by his departure.

Kishor Kuti:

Kishorebhai Mashruwala, a Gandhian scholar for some time, was Gandhiji's secretary. So Bapu came to build a hut on the north-eastern side of the hut, thinking that they would not have to suffer much in the rainy season. This hut is also known as Kishor Kuti. Sarhadd Gandhi

Accurately caring for sick patients as well as performing other duties. Abdul Gaffar Khan, who was invited by Gandhiji to come to Wardha, had a very simple life. Gandhiji had given permission to a person living in Adi Niwas to eat meat. But they did not eat meat. The discipline of the ashram was strictly followed. They considered themselves servants of God.

Sant Tukadoji Maharaj:

Saint Tukadoji Maharaj stayed with Mahatma Gandhi for a month. His inspiring prayers were heard by many villagers. After returning from Sevagram Ashram, Saint Tukadoji Maharaj started a Gramodayi diagram in his ashram which was in line with the thoughts of Mahatma Gandhi. They prayed here every morning and evening.

Principles of Sarvodaya

- Your welfare is in the welfare of all.
- Everyone has the same right to earn a living from their work.
- A hard working life is the real life of a farmer or a handicraftsman.

Bapu's residence:

Mahatma Gandhi lived in Sevagram and Wardha for 2,588 days.

At present the routine of the ashram:

- 4.30am - Wake up
- 4.45am - Morning Prayer
- 5.15am to 6.30 am- Study
- 6.30 am to 8.00 am - Self-help
- 7.30 am to 8.00 am - Breakfast
- 8.00 am to 10.30 am - Cooking, farm work etc.
- 11.00am to 12.00pm - Meals, cleaning work
- 12.00pm to 2.00 pm - Rest in Bapu Kuti
- 2.00pm to 2.30 pm - Community Knitting
- 3.00pm to 5.00 pm - Study and other work
- 5.00 pm to 5.30 pm - Dinner
- 6.00 pm to 6.30 pm - Evening Prayer
- 6.30 pm to 9.00 pm - Self-study
- 9.00 pm - Sleep

Yatri Niwas and Gandhi Painting Exhibition:

There is an exhibition of Gandhi paintings based on Gandhiji's life on the main road west of Sevagram Ashram. There is also an exhibition for tourists at the Yatri Niwas. Other institutions related to Sevagram ; Gandhi Seva Sangh, Sevagram, Sarvaseva Sangh, Mahadevbhai Bhavan, Sevagram, Nai Talim Samiti, Ashram, Sevagram, Brahma Vidyamandir, Pawanar, Wardha, Leprosy Services Committee, Duttpur, Wardha, Gramseva Mandal, Gopuri, Wardha, Magan Museum, Wardha, Akhil Bharatiya Krishi Goseva Sangh, Gopuri, Wardha, Acharyakul, Gopuri, Wardha, Khadi, Mission, Gopuri, Wardha, Shiksha Mandal, Wardha, Women's Ashram, Wardha, Gandhi Gyan Mandir, Wardha, Shri

Laxminarayan Devasthan Wardha, Goras Bhandar, Maganwadi, Wardha, Rashtrabhasha Prachar Samiti, Wardha, Leprosy Foundation, Wardha, Mahatma Gandhi Institute of Village Industries Research (Emgiri.

References:

- marathi, W. (n.d.). <https://marathi.webdunia.com>. Retrieved 9 26, 2021, from https://marathi.webdunia.com: https://marathi.webdunia.com/article/mahatma-gandhi-marathi/mahatma-gandhi-109100100032_1.html
- Nankosha, M. (2021, 8 9). <https://mr.wikipedia.org/>. Retrieved 9 25, 2021, from <https://mr.wikipedia.org/>

Basic Education: The Gandhian Approach to Self Dependence and Self Awareness

Author:- Dr. B.J. Mundhe

Abstract

Mahatma Gandhi is not only the non-violent freedom fighter, who liberated India from the foreign yoke, but also a world-renowned educational philosopher. He is a statesman turned philosopher. He reacted towards the British system of education which is purposely harmful. He gave to the world a system of education called Basic Education; also known as Wardha Scheme of Education and Nai Talim. Nai Talim Means ever Fresh, ever new ever-changing Education. Gandhiji to desired to establish a Sarvodaya Samaj through his Basic Education. His social philosophy finds expression in his educational philosophy. His educational thoughts were experimented in Tolstoy farm in South Africa, and were further tried in Sabarmati and Sewagram Ashram. Author in this chapter, wants to bring readers notice that even today Basic Education Scheme is more useful and applicable in Indian educational scenario in such an unemployment-based situation.

Keywords: Basic education, Gandhian Approach, Self-dependance, Self-awareness

1.1 Introduction

Education, according to Gandhi, is a means to draw out the best from the child and the man, physically, intellectually, and spiritually. Education should not confine itself to the teaching of 3 Rs. In his opinion, Literacy or teaching of 3 Rs, is neither the beginning nor the end of Education. This is only a means through which man or women can be educated. He paid greater attention towards the personality of the learner. He, in fact, intended at the balance development of the child physically, psychotically and intellectually to enable him to achieve the ultimate aim i.e., Truth

Gandhiji Rejected bookish education. He recommended craft- oriented education through the basic method “Learning by doing” and “learning by living”. In his opinion, general education is not only purposeless but purposely harmful. His basic education is very practical and it is related to the socioeconomic background and the basic occupation of the child. It is a job-oriented education. It links education and productivity. Teaching should be co-related.

1.2 The Meaning of Education

Gandhi has synthesized the three important philosophies. Idealism, Naturalism and Pragmatism and on the basis of such a basic ground, he gives the meaning of education. in his words, “By education, I mean all-round drawing out of the best in the child and man-body, mind and spirit. Literacy according to him is neither the end of education nor even the beginning. It is one of the means whereby man and woman can be educated. Literacy in itself is not education.” Right education is that which draws out and stimulates the spiritual, intellectual and physical faculties of the children. Hence education should not ignore any aspect of human development.

Thus, Gandhian education has been characterized as encompassing the head, the heart and the hands it is a dynamic side of the philosophy of life. Therefore, Mathur, in his book Gandhiji as an educationist says, “Man is neither mere intellect, nor the gross animal body, nor the heart or soul alone. A proper and harmonious combination of all the three required for the making of the whole man constitutes the true economics of education.” Thus, Gandhi’s purpose of education is to raise man to a higher order through full development of the individual and the evolution of a “new man.”

1.3 Aims of Education

Gandhiji’s concept of education has two-fold aims-ultimate and immediate.

a) Ultimate Aim of Education

Self-realization is the ultimate aim of life as well as of education. it is spiritual education which provides knowledge of God and self, realization. Faith in God is an indispensable condition for achieving this aim. In the words of Gandhi. “True education should result not in material power but in spiritual force. It must strengthen man’s faith in God and not weaken it.” He further adds. “Development of the whole-all were directed towards the realization of the ultimate reality – the merger of the finite being into the infinite.

b) Immediate Aims of Education

The immediate aims of education of Gandhiji are many as they are related to different aspects of life. They are education for character building. Education for community (community-centred education.) self-supporting aspects of education, cultural aims of education, social and individual aims of education, sex education etc.

1. Education for Character Building

Character building was the fundamental enterprise in Gandhi’s in Gandhi’s ideal school. Development of personality was more significant than accumulation of intellectual

tools and academic knowledge. Good education is “that which draws out and stimulates the spiritual, intellectual and physical faculties of children.” His concept of personality was based on the ideal man of the “Gita” who is an integrated personality, a Sthita prajna or a sage of settled intelligence.

2. Community Centred Education

Gandhi advocated community-centred education. according to him, the school is basically a community linked to social achievements. It should be an organized society itself which is engaged in some faithful activity contributing to the greater society. Students should learn how to live together in a community on the basis of cooperation, truth and non-violence. He experimented this idea in the Sevagram Ashram, where the community was created on the basis of cooperation, sympathy and self-help.

3. Self-Supporting Aspect of Education

Gandhi aimed at the self-supporting aspect of education. he advocated knowledge through work. The use of craft at all levels and at all stages of education was his concept of ‘Karma-Yoga’. This introduction of craft in education was an extension of his theory of “Bread Labour.” Thus, he wanted to teach children the dignity of labour and to make them learn to regard it as an integral part and a means of their intellectual growth and to make them realize that it was patriotic to pay for their training through their labour. He was against bookishness and excessive verbalizing in teaching. His aim was to bridge the gap between education and life by drawing upon the cultural, social and vocational potentialities of the students and to make education ‘life centred’.

4. Cultural Aim of Education

Gandhi does not ignore the cultural aspects of education. in his, words “I attach far more importance to cultural aspect of education than to the literary. Culture is the foundation, the primary thing which the girls ought to get from here. It should show in the smallest detail of your conduct and personal behaviour, how you sit, how you walk, how you dress etc., so that anybody might be able to see at a glance that you are the product of this institution. Inner culture must be reflected in your speech, the way in which you treat your visitors and behave towards one another and your teachers and class.” Thus, Gandhi laid much emphasis on cultural aim of education and recommended that Gita, and Ramayana to be taught as a means of introducing students to their rich cultural and spiritual heritage.

5. Social and Individual Aims of Education

The aim of education of Gandhi is both social and individual. He wanted individual perfection and a new social order based on “Truth” and Non-violence.” We cannot think of social good without the individual and vice versa. He stands both for social service and individual development, when he says, “I am a humble servant of India and in trying to serve India. I serve humanity at large” Thus, according to Gandhi, the individual and social development are interdependent.

6. Problem of Sex-Education

Gandhi desired that instruction in sexual science should form a part of the educational system in India. It has been considered necessary for each and every individual to know something about the function of sex according to Gandhi’s instruction, controlling or overcoming the sexual passion is an integral part of education. He was against the stimulation and feeling of the sexual urge and considered it to be harmful and dangerous. The objective of sex education should be the conquest and sublimation of the sex passion. “Such education should automatically serve to bring home to children the essential distinction between man and brute. Thus, Gandhi had a desire for the conquest of the sex drives as the highest endeavour of man’s or woman’s existence.

1.4 Fundamentals of Basic Education (Wardha Scheme)

In the year 1937 Gandhiji finalized a scheme of education out of his experiments and tried for its adaptation throughout the country. He initiated discussions in the columns of “Harijan” on a scheme of national education. he also placed the salient feature of his scheme of education in the All-India National Education Conference convened at Wardha on the 22nd, and 23rd on October, 1937. He was the President of the Conference. It was attended by Education Ministers of seven Provinces. A scheme popularly known as the “Basic Education Scheme was drawn up according to the ideals of Gandhi. To prepare a detailed syllabus a committee was appointed under the Chairmanship of Dr. Zakir Hussain which submitted its report on 2nd of December, 1937. This report contained detailed syllabus and made suggestions about several aspects like training of teachers, supervision, examination, administration etc. this report is known as ‘Wardha scheme’ or “Basic National Education.”

Again, at the Sevagram Conference in 1945, Gandhi put before our country his entire scheme of pre-basic, post-basic and adult education. He designed pre-basic education for the children under six years of age. At this stage principles of sanitation hygiene, nutrition, work

and helping parents in the home were emphasized. Basic education is meant for the children under age group seven to fourteen and was a seven-year plan. Post-basic education was for the students of age group fourteen and eighteen. It was an extension of the basic education with greater emphasis on self-sufficiency. Education at the university stage aimed at national and social needs and adult education programme aimed at social service and community improvement. Gandhi reintroduced Wardha Scheme in the year 1947 and tried for its full adaptation in the country.

1.4.1 What urged Gandhiji to Place his Theory of Education

Gandhiji once said “I have given many things to India, but this system of education together with its technique is I feel the best of them. I do not think I will have anything better to offer the country. “These words of Gandhiji prove that he devoted his time, energy and resources to develop his new scheme of education for the reasons stated below:

1. Gandhiji considered the British system of education as an imposition upon the people of India.
2. The British system of education was impractical and destructive of the Indian imagination.
3. The British Education ignored everything India had discovered in its educational experience. These experiences included strong student-teacher relationships, appreciation of Indian culture, integration of children with environment etc.
4. The British Education created a new caste known as the English-speaking caste. The people who learnt English felt themselves superior to others.
5. British Education gave undue emphasis on literary education. Gandhiji opposed this idea and said “Literacy in itself is no education.”

1.4.2 Significance of the Term “Basic”

The term “Basic” has been derived from the term “Base.” He calls his scheme of education basic for the following reasons

1. His scheme of education is intimately related with the basic needs and the interest of the Indian children.
2. It lays emphasis on the innate potentialities of the children.
3. Basic Education is closely related to the basic occupations of the people living in the villages.
4. Irrespective of caste, creed, colour, sex and religion, this scheme of education lays emphasis on the minimum educational standards which every child should receive;

5. His scheme of education is based on the ancient culture of India.
6. His scheme of education is meant for the common man who is considered as the backbone of our country.
7. The British scheme of education was artificial and unreal. In the words of Gandhiji: “I am convinced that the present system of education is not only wasteful but positively harmful. Most of the boys are lost to the parents and to the occupations to which they were born. They pick up evil habits, effect urban ways and get a smattering of something which may be anything but education.”

The curriculum of British Education was English dominated. In the words of Gandhiji “The present system of education does not meet the requirements of the country in any shape or form. English has been made medium of education in all the highest branches of learnings and has created a permanent gulf or barrier between the highly educated few and the uneducated many.”

1.4.3 Features of Basic Education

According to a pamphlet published by the Ministry of Education, Government of India. “This basic education, is not only a valuable and integral part of the priceless legacy that Mahatma Gandhi left to the nation, but embodies certain educational ideas and principles of great significance that have been welcomed and endorsed by distinguished and discerning educationists in India and abroad.” The Zakir Hussain Committee stated that, “economically considered, carried out intelligently and efficiently, the scheme will increase the productive capacity of our workers, and will enable them to utilize leisure advantageously.” The basic scheme of education has the following important features.

1.4.4 Free and Compulsory Education

Gandhi advocated that within the age group 7 to 14, there should be free, compulsory and universal education. He wanted to combine the primary education with secondary education and called it. “English-less-Matriculation. “Thus, Matriculation minus English was his aim of education.

1.4.5 The Curriculum

The Gandhian curriculum consisted of “the craft, the mother tongue of the students, mathematics, social studies, natural science, and music. English as medium of instruction according to him was the greatest handicap in the prevailing system of education. it hindered understanding, obstructed clarity of thought and put a check on self-expression. He considered Hindustani to be the common language which can be used both by the Hindus and Muslims. Gandhi introduced the following subjects in the curriculum.

- **The Craft**

The Basic National Education aimed at providing education through the medium of craft or productive work. The basic craft which may be agriculture or spinning and weaving or cardboard, wood and metal work, gardening, leather work etc. is suitable to local conditions. His curriculum was activity centred which should transform the schools into “places of work, experimentation and discovery.”

- **Mother Tongue**

Gandhi emphasized mother tongue to be the medium of instruction and the subject of study. If learning be imparted through the medium of English, it will hinder the development of understanding and precision of thought or clarity of ideas. Mother tongue would enable the children to express themselves effectively, clearly and lucidly. It can acquaint the child with his heritage, ethical and moral values.

- **Mathematics**

Mathematics was introduced in the basic system with a view to enable the students to solve numerical and geometrical problems connected with craft and community life. In teaching of mathematics emphasis was laid on practical measuring and field work. Experience of business practice and book-keeping was also provided to the students. Teaching of mathematics helped the students to develop their reasoning capacities.

- **Social Studies**

Social studies were a combination of some subjects like History, Geography, Civics and Economics. It was introduced to enable the students to understand and appreciate their own culture and also to understand nature and function of family state and the, nation and their interrelationship.

- **General Science**

Subjects: Nature study, Botany, Zoology, Chemistry, Astronomy, Hygiene, Physical Culture and Knowledge of Stars were included in General Science. The objectives of the teaching of General Science have been given by the Zakir Hussain Committee in the following way:

- 1) To give students an intelligent and appreciative outlook on nature.
- 2) To form in the students, the habit of accurate observation and of testing experience by experiment.
- 3) To enable them to understand the important scientific principles exemplified.
  - a) In the natural phenomena around, and
  - b) In the application of science to the service of man.

- 4) To introduce them to the more important incidents in the lives of great scientists whose sacrifices in the cause of truth make a powerful appeal to the growing minds.

- **Drawing and Music**

Drawing and music were included in the curriculum to develop creativity in boys and girls. The Zakir Hussain Committee opines that the aim of teaching drawing is to train the eyes to distinguish various kinds of forms and colours, to develop the faculty of appreciating the beautiful and to create an ability in the students to make drawing of objects and pictorial graphs.

1.5 Criticism against the Wardha Scheme

The Wardha Scheme has been criticized from different angles by the critics. Some criticize it as a utopian idea, while others remark it to be educationally unsound, so far as self-supporting aspects are concerned. If the child remains engaged in productive work, the cultural aspect will be totally neglected and he will become a materialist. There would be an enormous waste of materials at the hands of small children. The quality of the products will be rough and crude. It cannot compete in the market. The all-round development of the child would be affected. Moreover, the schools would become trade centres which will produce only craftsmen. This will become a short of legalized child labour. Let us now discuss the criticisms made against the Basic scheme of education in detail under the following heads.

1.5.1 Craft-Centredness

It is feared that this craft accent on basic scheme is not in keeping with the rapid technological advances. The machine is replacing the man at a 'break-neck speed. Thus, too much emphasis on the craft may keep the country industrially backward, but a deeper probed into the underlying principles will show that it is not opposed to industrial advancement. Learning a craft will be a sort of preparation for later industrial training. Working on the craft in the earlier stages will provide a coordinated training in the use of the hand and the eye. It will uphold the dignity of manual labour and the students will get training in practical skill and observation. It will definitely be a change for the better as the present-day education, which is too much academic in nature, produces a strong prejudice in our students all kinds of practical and industrial work.

1.5.2 Self-sufficiency

No other aspect of basic education than the self-sufficiency aspect has been made the target of trenchant criticism. It is feared that the psychological effect of the 'self-sufficiency' nature of the scheme will not be a healthy one. Admitting that the schools will not,

be turned into mere manufacturing concerns and there will not be an exclusive emphasis on the mechanical operation of the craft, yet it may lead to the exploitation of the student's labour as the teacher's pay will be in direct proportion, to the sale of children's product. Thus, it may have a demoralizing effect on the entire school atmospheres.

1.5.3 Correlation

Another charge against basic education is that of forced correlation it is complained that it is unnatural and impracticable to teach all the subjects in all their aspects through the basic craft. The principle of correlation is pedagogically sound but too much of everything is bad. There should be no forced or unnatural correlation.

1.5.4 Neglect of Aesthetic Side

It is regretted that the basic scheme neglects the development of artistic ability. Fine tastes are not developed. Fine arts and other cultural subjects are not given their due. Dr. Pires points out, "there is little or no real musical education. the songs merely deal 'With the Takli, Charkha, Plough or the Rashtra Bhasha. Beautiful phenomena of nature around lovely blue skies, running steams, resplendent sun, lotus decked pools etc. are totally neglected."

1.5.5 No Cultivation of Taste for Reading

As basic scheme restricts learning either from direct experience or from the teachers; it sadly neglects the cultivation of taste for reading. Too much dependence on the teacher's knowledge stinks of indoctrination the students will have a limited and patchy knowledge.

1.5.6 Need for Objective Evaluation

As the basic scheme envisages doing away with examinations and substitutes internal assessment in its place, there is the charge of too much subjective valuation in students work. There is the need for objective type of tests to supplement the internal assessments in the form of progress charts and records.

1.5.7 Lack of Teachers

Basic scheme, for its successful implementation, requires well trained teachers, qualified by education, experience zeal and temperament. This is one of the greatest determining factors for the success of the entire programme. This situation necessitates, a new pattern of pre-service and in-service teacher education. Teachers should be properly trained to carry out the scheme. Low qualified teachers and inadequate training is a stumbling block in the progress of basic education.

1.6 Criticism is Unsound

The criticism against the Basic system is unsound. It is a sort of misunderstanding of the system. Gandhiji believed that without the use of hands, and feet, brain would be the home of satan. “Papa pays and baby plays,” should be changed to “Earn while you learn.” Imparting education through activity is a sound and universally accepted principle. By self-sufficiency Gandhi does not mean that children should be able to meet all expenses of the school. Nor does he mean sale of the school’s finished articles in the market. Self-sufficiency aspect of education is much more important from psychological and educational point of view. Therefore, Zakir Hussain Committee has warned us against such an attitude and says “we wish to make it quite clear that we consider the scheme of Basic Education as outlined by the Wardha Conference to sound in itself. Even if it is not self-supporting in any sense it should be accepted as a matter of sound educational policy and as an urgent measure of national reconstruction.”

Conclusion

Basic education is absolutely a new philosophy of education which rejected bookish education and verbalism and gave priority to practical manual work. Basic education aimed to bring a remedy to the educational and social ills and integrate the three agencies of Education: Home, School and Society.

References:

- 1) Biranchi Narayan Dash, (2009), Teacher and Education in The Emerging Indian Society, New Delhi: Neelkamal Publications Pvt. Ltd.
- 2) S. Arulsamy, (2012), Philosophical and Sociological Perspectives on Education, New Delhi: Neelkamal Publications Pvt. Ltd.
- 3) R.C. Nayyar, (2005), Educational thoughts, New Delhi: Dominant Publishers and Distributors
- 4) Mohit Chakrabarti, (1990), The Gandhian Dimensions of Education, Delhi: Daya Publishing House

Moral and Spiritual Education: The Gandhian View

Points

Author:- Dr. B.J. Mundhe

Abstract

Education is what man should really be as a man. It is a process of inwardness. It is also a process of purity and edification. It is also a process of purity and edification. It is a process of change continual and dynamic, cautious and creative, critical and intuitive. The self is aware of the eternal values of all-round excellence of life. It exceeds even when it is veered like the wings of a compass by untoward forces. Author in this chapter wants to bring the readers notice the Gandhian view points on Moral and spiritual education.

Keywords: Moral Education, Spiritual Education, The Gandhian Approach, Swaraj, faith

1.1 Introduction

Education is what man should really be as a man. It is a process of inwardness. It is also a process of purity and edification. It is also a process of purity and edification. It is a process of change continual and dynamic, cautious and creative, critical and intuitive. The self is aware of the eternal values of all-round excellence of life. It exceeds even when it is veered like the wings of a compass by untoward forces.

To make one's education worthy of purpose, it is necessary that one should continually evolve within oneself. This process of continual self-assessment and self-inquiry allows one to be aware of the moral and spiritual values of life. As every individual is unique, his uniqueness lies in moulding himself to the best of service to humanity, and the best of service to humanity can only be discharged when there is a certain sense of efflorescence of spirituality towards ennobling the finer sentiments of life. This is, indeed a very difficult and life-long process-a process that deserves earnestness of purpose and humanity in approach. To combine moral and spiritual values in life is to combine the essential components of humanity towards excellence of human perfection. Education, therefore, paves sacred avenues for this perfection.

To enkindle the inward Lamp of Eternal Light is what Gandhi fundamentally emphasizes on aiming at the objectives of education. in his views on education, man is placed at the centre of all activities for development. There is hardly any room for sentimentality or

passion, but on the other hand, there are ample opportunities to draw out the inner being through the education for character and devotion. The sense of inwardness always makes room for consciousness that serves as an infallible weapon of self-defence. Gandhi wants this art of self-defence in mankind through education for self-purification.

While explaining the goal of education, Gandhi states this point of moral education for character building very clearly:

I would try to develop courage, strength, virtue, the ability to forget oneself in working towards great aims. This is more important than literacy; academic learning is only a means to this greater end. That is why India's great lack of literacy, deplorable as it is, does not appeal to me nor make me feel that India is unfit for self-rule.

Side by side with moral education, Gandhi emphasizes on spiritual education in order to be true to humanity. It is the only avenue to be self-aware of the divinity in man. But it requires training in self-realisation through self-discipline and self-activity in addition to intellectual training imparted in educational institutions. That the training of the spirit is of absolute importance along with the training of the mind can hardly be denied. Gandhi's own view in this connection better clarifies the point:

The spiritual training of the boys was a much more difficult matter than their physical and mental training. In relied little on religious books for the training of the spirit. Of course, I believed that every student should be acquainted with the elements of his own religion and have a general knowledge of his own scriptures, and therefore I provided for such knowledge as best I could. But that, to my mind, was part of the intellectual training. Long before I undertook the education of the youngsters of the Tolstoy Farm I had realized that the training of spirit was a thing by itself. To develop the spirit is to build character and

to enable one to work towards a knowledge of God and self-realisation. And I held that this was an essential part of the training of the young, and that all training without culture of the spirit was of no use, and might be even harmful.

The spirit of self-realisation that takes a major role in moulding an individual to be worthy of contributing best to himself and to mankind in ultimate analysis is one of the greatest values of morality. Gandhi, of course, thinks that to be self-aware is to be true to one's religion. In fact, he amalgamates Truth and Righteousness as the combined mouthpiece of religion par excellence. As he remarks:

There is no religion higher than Truth and Righteousness.

1.2 Moral Education Through Ahimsa

Moral Education through ahimsa or non-violence by Gandhi emphasizes the idea of self-restraint that teaches one to be relieved of one's animal propensities. One is indeed, confronted all the time with undesirable forces that threaten one to yield to violence. But one who learns the lesson of compassion and self-restraint by means of the Gandhian ideal of non-violence becomes aware of one's own limitations and controls the rash force of himsa or violence effectively in spite of the fact that it is very difficult to eliminate ahimsa from every aspect of life. Gandhi clarifies the point very specifically:

Ahimsa is a comprehensive principle. We are Helpless mortals caught in the conflagration of himsa. The saying that life lives on life has a deep meaning in it. Man cannot for a moment live without consciously or unconsciously committing outward himsa. The very fact of his living – eating, drinking and moving about necessarily involves some himsa, destruction of life, be if ever so minute. A votary of ahimsa therefore remains true to his faith if the spring of all his actions is compassion, if he shuns to the best of his ability the destruction of the

tiniest creature, tries to save it, and thus incessantly strives to be free from deadly coil of himsa. He will be constantly growing in self-restraint and compassion, but he can never become entirely free from outward himsa.

To translate the spring of one's action into compassion is the birth of what may be termed as Karuna or sympathy that leads one to heighten morality. The lesson of Karuna is the lesson of inward excellence for which one should continually strive. The education of the art of satyagraha is, as Gandhi thinks, one of living as well as of dying. It is the prayer for moral and spiritual excellences. It is an art of living in the sense that it prepares the learner to courageously face eventualities under any circumstances. It is also an art of dying in the sense that death by following Satyagraha is the death of a martyr for the victory of inherent moral and spiritual force. In fact, true follower of satyagraha is always alive with the spirit of moral and spiritual advancement. As Gandhi explains,

The root of satyagraha is in the prayer. A satyagrahi relies upon God for protection against the tyranny of brute forces. Why should you then be always afraid of the British, or anybody playing you false? If someone deceives you, he will be the loser. The fight of satyagraha is for the strong in spirit, not the doubter of the timid. Satyagraha teaches us the art of living, as well as, dying. Birth and death are inevitable among the mortals. What distinguishes the man from the brute is the conscious striving to realize the spirit within. The last eighteen verses of the second chapter of the Gita, which are recited at the prayers, give in a nutshell the secret of the art of living. It is given there in the form of a description of a sthitaprajna or the man of steady wisdom, that is, a satyagrahi, in reply to Arjuna's query to Lord Krishna.

Again, in explaining Satyagraha as “an art of dying” con-sequential to ‘the art of living’, Gandhi teaches the whole world the lesson of how to live in death cheerfully and gloriously. In his words:

The art of dying follows as a corollary from the art of living. Death must come to all. A man may die of a lightning stroke, or as a result of heart failure, or the failure of respiration. But that is not the death that a satyagrahi can wish for pray for himself. The art of dying for a satyagrahi consists in facing death cheerfully in the performance of one’s own duty.

It is not enough not to want to hurt or take the life of your enemy. You are no satyagrahis if you remain silent or passive spectators while your enemy is being done to death.

You must protect him even at the cost of your life. If thousands in India learnt that art, the face of India would be changed and no one would be able to point his finger of scorn at her non-violence as being a cloak for weakness, we would not then try to shift blame for ugly happenings on the hooligan elements.

We would convert and control the hooligan elements too.

1.3 The Principle of No-violence:

The principale of non-violence is the principle of re-orientation of character according to the inner essence of humanity. And this inner essence of humanity is the great moral force through which man retains his superiority over other living creatures. True humanity is always based on moral victory of man for which the latter must always be eager for and ceaselessly strive for refinement of sensibilities. A life of decency based on the lesson of moral consciousness for universal brotherhood of mankind goes a long way in moulding

human civilization that is solely at the mercy of power and aggression even now. With consciousness as the weapon for moral defence of human personality, Gandhi takes the course of self-realization to be modelled on the spirit of non-violence based on love. As he remarks,

Man's nature is not essentially evil; brute nature has been known to yield to the influence of love.

1.4 Gandhiji's Own View on Spiritual Education

To love and be loved by others as Gandhi considers to be the great lesson of moral awakening, teaches one to be spiritually aware of one's incompleteness and inconsistencies. To arrive at a point of achieving self-realization through spiritual training of self-askance and self-activity is what he gives more priorities than mere formulations of rules and regulations of moral discipline.

In this connection, Gandhi's own view on spiritual training might be recalled:

The spiritual training of the boys was a much more difficult matter than their physical and mental training. I relied little on religious books for the training of the spirit. Of course I believed that every student should be acquainted with the elements of his own religion and have a general knowledge of his own scriptures, and therefore I provided for such knowledge as best as I could. But that, to my mind, was part of the intellectual training. long before I undertook the education of the youngsters of the Tolstoy Firm I had realized that the training of the spirit was a thing by itself. To develop the spirit is to build character and to enable one to work towards a knowledge of God and self-realization. And I held that this was an essential part of the training of the young, and that all training

*without culture of the spirit was of no use,
and might be even harmful.*

The culture of a human being, as Gandhi considers, entirely depends on how the training of individual morally conscious of all his activities. This moral consciousness will ultimately determine the future of mankind

The training of spirit, therefore, forms an essential part in the making of future citizens of a world of world of mutual love and sympathy. How to impart this training of the spirit among children? Gandhi has his own incomparable way:

*I made the children memorize and recite
hymns, and read to them from books on moral
training. But that was far from satisfying me.
As I came into closer contact with them I saw
That it was not through books that one could
impart training of the spirit. Just as physical
training was to be imparted through physical
exercise, even so the training of the spirit was
possible only through the exercise of the spirit.
And the exercise of the spirit entirely
depended on the life and character of the
teacher. The teacher had always to be mindful
of his P's and Q's, whether he was in the
midst of his boys or not.*

To enter deep into the domain of pupils' moral and spiritual conscience is what true education, as Gandhi thinks, should impart. It is, therefore, the education of immer feeling and awakening which is more important than mere grabbing informations from the pages of books.

1.5 Gandhi's Views on Swaraj

On December 27, 1936, at the Faizpur Congress, Gandhi clarifies his views on Swaraj very significantly:

Let there be no mistake about my conception of swaraj. It is complete independence of alien control and complete economic indeoebdebce. So, at one end you have political independence, at the other the economic. It has two other ends. One of them is moral and social, the corresponding end is dharma, that is, religion in the highest sense of the term. It includes

Hinduism, Islam, Christianity etc., but is superior to them all. you may recognize it by the name of Truth, not the honesty of expedience but the Living Truth that parvades everything and will survive all destruction and all transformation. The moral and social uplift may be recognized by the term we are used to, that is, non-violence. Let us call this the square of swaraj, which will be out of shape if any of its angles is untrue. In the language of the Congress, we cannot achieve this political and economic freedom without truth and non-violence, or in concrete terms, without a living faith in God and hence moral and social elevation.

Self-control, one of the essential virtues to be attained through moral and spiritual education, has a definite contribution towards fulness of man. Gandhi's whole philosophy of education is based on the principle of the swaraj of human character and personality. It is the avenue towards purification of the self towards unison with the Infinite. As he himself points out the inner significance of swaraj.

Government over self is the truest Swaraj, it is synonymous with Moksha or salvation. Elsewhere, he heightens swaraj to individual consciousness of personality:

Swaraj of a people means the sumtotal of the swaraj (self-rule) individuals.

1.6 The Empancipation of Inddividuality

The emancipation of individuality as the objective of moral and spiritual education as Gandhi visualizes makes in roads to self-purification that alone can ably serve as an antidote to every undesirable and inherent weaknesses and vices that humanity more often than not faces. It is this emancipation of individuality that has a great deal to play its part in the Gandhian principle of non co-operation also. It is also th supreme force that drives away like suging waves the evils of the worldly-minded men of the modern era. In the words of Gandhi,

The devil succeeds only by receiving help from his fellows. He always takes advantage of the weakest spots in our natures in order to gain mastery over us. Even so does the Government retain control over us through our weaknesses or vices. And if we could render ourselves proof against its machinations, we must remove our weakness. It is for that reson that I have called Non-co-operation a process of purification. As soon as that process is completed, this Government must fall to pieces for want of the necessary environment, just as mosquitoes cease to haunt a place whose cesspools are filled up and dried.

Looking for re-valuation of human values by means of steadfastness to moral and spiritual endeavour is the perennial pursuit of manknd. Gandhi is always on the tiptoe of every delicate sensibility to be purified in the perfume of perfection. The process is, of course, an

inward one but the practice to be made always demands self-discipline and tolerance. Gandhi, therefore, thinks tyranny as a test of moral force or the ‘soul force’ as Tolstoy endearingly and tellingly expresses, that has opened a new chapter in the arenas of ethics and spiritualism. The voice against injustice is the voice in protest against tyranny that falls back upon and retreats, as it were, like awestruck enemies being challenged by the truth-force of mankind.

1.7 Role of ‘Brahmacharya’ in Moral Education

Moral education as Gandhi wants to introduce, should aim of this purity of vision. In fact, he considers the role of a student to that of a brahmachari rather than of a mere pursuer of knowledge and information. He glorifies the role of a learner in the sense that learning is a lifelong search for Truth and the eternal values of life. It is the consistent endeavour to purify and strengthen one’s character through observance of Brahmacharya. As Gandhi explains:

Purity of personal life is the one indispensable condition for building a sound education. And my meetings with thousands of students and the correspondence which I continuously have with students, in which they pour out their innermost feelings and take me into their confidence, show me quite clearly that there is much left to be desired. I am sure that all of you understand thoroughly what I mean. In our languages there is a beautiful word, equivalent for the word student, that is brahmachari. And I hope you know what the word brahmachari means. It means searcher after God in the least possible time. And all the great religions of the world, however much they may differ, are absolutely one on this fundamental thing that no man or woman with an impure heart can possibly appear before the Great White Throne. All our learning or recitation of the vedas, correct knowledge of Sanskrit, Latin, Greek and what not will avail us nothing if they do not enable us to cultivate absolute purity of heart. The end of all knowledge must be building up of character.

The moral lesson learnt through brahmacharya as Gandhi observes is the lesson of self-discipline that prepares a pupil to be pure in thought and action; this also enables him to be less aware of his own comforts than of the sufferings of the human beings around him. Unlike the search for Truth -a matter rather natural for him -the practice of brahmacharya, a strenuous one, is a life-long endeavour that he never failed to follow. As a matter of fact, it is Gandhi who has proved by his life that the search for Truth through self-discipline in life.

That he himself was aware of this fact is evident from the following:

In later years, Gandhiji often used to say, “Non-violence came to me after a strenuous struggle. Brahmacharya I am still struggling for. But truth has always come natural to me. It caused me a deep wrench every time I departed from it.”

1.8 Gandhi's Comprehensive Approach on Spiritual Education

His own views on spiritual education have found poignant reflections in the following words:

There are innumerable definitions of God, because manifestations are innumerable. They overwhelm me with wonder and awe and for a moment stun me. But I worship God as Truth only. I have not yet found Him, but I am seeking after Him. I am prepared to sacrifice the things dearest to me in pursuit of this quest. Even if the sacrifice demanded be my very life, I hope I may be prepared to give it. But as long as I have not realized this Absolute Truth, so long must I hold by the relative truth as I have conceived it. That relative truth must, meanwhile, be my beacon, my shield and buckler. Though this path is straight and narrow and sharp as the razor's edge, for me it has been the quickest and easiest. Even my Himalayan blunders have seemed trifling to me because I have kept strictly to this path. For the path has saved me from coming to grief, and I have gone forward according to my light. Often in my progress I have had faint glimpses of the Absolute Truth, God, and daily the conviction is growing upon me that He alone is real and all else is unreal. Let those, who wish, realize how the conviction has grown upon me; let them share my experiments and share also my conviction if they can. The further conviction has been growing upon me that whatever is possible for me is possible ever for a child, and I have sound reasons for saying so. The instruments for the quest of truth are as simple as they are difficult. They may appear quite impossible to an arrogant person, and quite possible to an innocent child. The seeker after truth should be humbler than the dust. The world crushes the dust under its feet, but the seeker after truth should so much humble himself that even the dust could crush him. Only then, and not till then, will he have a glimpse of truth.

To adore God as the emblem of truth as Gandhi did shows the extent of his deep faith in Truth that stands as the mouth-piece of God. This not only represents moral and ethical superiority but also testifies to spiritual excellence. The education that cares for such a superiority and excellence, actually cares for betterment of human personality. It is as if the blooming of a flower with all its majesty and grandeur. The ideals of moral and spiritual excellence are never alien but are always within an individual, with every learner who vies for refinement of sensibilities.

To equate Truth as God is the highest moral and spiritual lesson that one can learn throughout one's life. The lesson also broadens the boundaries of Truth that pervades and lasts for ever. Gandhi emphasizes on Truth not merely to be aware of moral and spiritual values of mankind but also to realize the fact that Truth alone can eliminate the littleness of life.

1.8.1 The Role of Faith in Spiritual Education

The education of faith, perhaps the most important education for moral and spiritual consciousness is given an altogether new dimension in the Gandhian philosophy of education. 'A kind of sixth sense' as Gandhi describes it, the education of faith brings forth among the learner a sense of renewal of his own moral and spiritual sensibilities. In explaining the role of faith in human life, he remarks:

It is faith that steers us through stormy seas, faith that moves mountains and faith that jumps across the ocean. That faith is nothing but a living, wideawake consciousness of God within. One who has achieved that faith though bodily diseased, is spiritually healthy; though physically poor, he rolls in spiritual riches. Without faith this world will come to naught in a moment. True faith is appropriation of the reasoned experience of people whom we believe to have lived a life purified by penance and prayer.

1.8.2 Superiority of the Culture of the Heart

The 'culture of the heart' is, as Gandhi emphasizes, more necessary than the culture of the head that often fails to discriminate the finer objectives of education from matter of fact ones. Hence, the training of the spirit. How to train pupils in the exercise of the spirit? 'According to Gandhi, it is the teacher who sets the example best to his students. Indeed, the life and character of the teacher play a major role in the exercise of spiritual training.

1.9 Conclusion

From a study of the role of Gandhi as a teacher of Tolstoy Fram, it is evident that to impart moral and spiritual education self-discipline, self-askance and self-purity play a very important part in bringing about fulness of life. Education is as it should be, always a search for truth and any honest endeavour to search truth is to make an adventure into the world of human consciousness. Gandhian education is the mouthpiece of the human consciousness-the religion of all religions. When shall we be sincere partners to that ardent practice of human consciousness?

References:

- Mohit Chakrabarti, (1990), The Gandhian Dimensions of Education, Delhi: daya Publishing House
- Biranchi Narayan Dash, (2009), Teacher and Education in The Emerging Indian Society, New Delhi: Neelkamal Publications Pvt. Ltd.
- S. Arulsamy, (2012), Philosophical and Sociological Perspectives on Education, New Delhi: Neelkamal Publications Pvt. Ltd.
- R.C. Nayyar, (2005), Educational thoughts, New Delhi: Dominant Publishers and Distributors

FUNDAMENTAL CONCEPTS OF GANDHIJI AND ITS RELEVANCE IN CONTEMPORARY INDIAN SOCIETY

Author:- Prof Swati Sagar Kathaley

Abstract:

Seventy-three long years after getting independence, India still struggles with the herculean tasks of eradicating poverty, illiteracy, cleanliness and hygiene, basic education, medical facilities and rural empowerment. India keeps on debating the problems through different medias, but a lasting solution to its societal intricacies remains a distant dream. Mahatma Gandhi, who played a very crucial role in the Indian independence movement by organizing a mass social revolution, was a great statesman, thinker and author. Every year, on the occasion of his birth and death anniversary, most Indians follow it as another ritual. His fundamental concepts and views on rural empowerment, swadeshi, cottage industries, basic education, non-violence and many more will help India to achieve its lost glory.

The present paper will try to probe the concept of the 'Seven Deadly Sins' advocated by Gandhiji and its relevance in contemporary Indian society.

Key words: Concept of seven deadly sins, and its relevance in contemporary Indian society.

According to Gandhiji, the seven deadly sins, which human beings should avoid doing are:

Wealth without work

Pleasure without conscience

Knowledge without Character

Commerce without morality

Science without humanity

Politics without principle

Worship without sacrifice

When we observe the contemporary Indian society and its humongous problems, we come to realize the relevance of Gandhiji's preaching of the seven deadly sins to be avoided by all. Let us focus on each.

Wealth without Work

India is struggling with the cancerous spread of corruption at all levels in its social, political and bureaucratic life. The extreme greed of Indians to amass more and more wealth for themselves, without rightly acquiring it through their work or labour, is the root cause of many evils. According to Wikipedia, in July 2021, India's Central Board of Direct Taxes (CBDT) replied to an RTI query stating undeclared assets worth rupees 20, 078 crores. It's a huge mockery, that India ranks 6th in the world in terms of its economy, but is ranked 86th out of a total 180 countries by the Corruption Perception Index of Transparency International. This means that half the countries in this world are less corrupt than India. Corruption has very serious consequences on the overall economic and social development in India. It creates imbalances in the effective utilization of resources, compromises quality, creates social inequities and hampers the development of the nation. The unlawful practice of evasion of taxes, use of government resources for personal use, use of clout to get personal benefits, black-marketing and many more such practices lead to a huge monetary loss to the government. The direct result of all these is non availability of financial resources for development work, inequitable distribution of money, division and rift in social hierarchy etc. As Mahatma Gandhi quotes, "There is enough in this world for everyone's need, but not for everyone's greed". This unbridled race for acquiring unjust wealth has pushed India to be a poor developing nation, with lot of social imbalances. Gandhiji always advocated truth, honesty and transparency in personal and public life. The central government under Hon'ble shri Narendra Modi tried to stem the corruption by various means. It can very well be assessed that the face of social and economic India will change, if corruption is minimized or eradicated. Gandhiji's moral stance on acquiring wealth justly, if followed by Indians in practice, would really usher India as a global leader in all spheres.

Pleasure without conscience

Gandhiji's message seems very apt in today's world of hedonistic sensual pleasures. With the advent of internet and other social media, there is a tremendous boom in getting pleasure through immoral means. The young India today is addicted to watch porn videos, blue films, nudism, vulgar language usage in films and songs, free sex, gay and lesbian relations, dating sites etc. The end result of all these is that our youth are going astray from the proper path and there is an increase in crimes, especially against women. When we read or hear the gruesome news of rape and other heinous crimes in our dailies, we wonder whether we belong

to a decent and cultured society. There is a tremendous increase in cybercrimes, resulting in financial embezzlement, trap, exploitation and so on. Our Indian films too have lost their sobriety of earlier days, where the theme and songs of the movies were meaningful. Nowadays, the pleasure is derived from vulgar style of clothes, double meaning language, hideous postures etc. The direct result of all these is a tremendous increase in crime against women. If we as a society are not able to control this, then the day is not far, when the youth will be depraved and fall so low in values, that there will be an atmosphere of fear and insecurity. So Gandhiji's message of acquiring pleasure with your complete conscience, is a very apt message today. All the controlling authorities under the government like the cybercrime department, police, web portal controllers, social media vigilance department, lawyers, social activists, women's group, censor board and many more should play a very active and strict role in maintaining a healthy social atmosphere. Secondly, when the youth are addicted to any kind of pleasure, be it drinking, smoking, taking drugs, eating ghatka and pan masala, they lose interest in honest hard work, leading to unemployment, financial burden on family loss of health, zest and energy etc. The time is ripe today to teach our youth, the true meaning of pleasure and to derive it consciously from proper means.

Knowledge without character

As compared to the past few centuries, there is tremendous explosion of knowledge from all quarters. Apart from the print media, today there is technology supported knowledge dissemination through the internet web portal. At the click of a button, anything can be accessed for free. But as compared to this, the character and values of human beings are rapidly declining. The fall in ethical values in spite of knowledge and education has led to a lot of social problems. Crime, violence, greed, ego, manipulations, deceit and a very cold and selfish attitude towards others, is the direct outcome of this. As Gandhiji rightly points out, humanity can only survive if there is love, peace, compassion and brotherhood amongst people. As compared to the past, we have technology to support our endeavors to support humanitarian causes, but the rapid decline in values is making the world a very inhuman place to live.

According to Gandhiji, knowledge and expertise acquired by education must be purposefully utilized for the well-being of scores of underprivileged and deprived sections of a society. In his thoughts on education in India, called 'Nai Taleem', Gandhiji focuses on inculcating values in students, instead of just focusing on bookish knowledge. The crisis of Indian society today is the crisis of moral values, which has led to a plethora of problems. Knowledge provides us

with livelihood, but the fabric of the society is made strong by people of good and impeccable character. Knowing about rockets, planets, gadgets etc. is good, but not deceiving others, helping someone in need and spreading kindness and love is better, rather best of all.

India, a land of great saints, philosophers, educationists and social workers, should fall so low in moral and ethical values, is a great blot on us today. All our knowledge resources from the past, our religious and philosophical books teach us to be humans with a very good character imbibing values of truth, love, peace and compassion. As per Gandhiji's views, there is an urgent need to reorient our education systems, to inculcate a strong moral character in its students and citizens.

Commerce without morality

Commerce or business is the lifeline of a nation. It involves a range of operations from production to selling. Ethical or moral business means conducting a business with honesty, without being unjust to any other party. If any business is conducted on fair terms and in a rightful manner, then there is no exploitation or injustice on others. This helps in fostering a fair competition in the society. Today, we observe that most of the commercial and business activities are conducted for profit only. 'Profit by hook or crook' seems to be the mantra today. There are scores of examples every day of paying bribes to clinch business. The infamous Bofors case, 2G spectrum case, stashing of money in Swiss banks etc. involving reputed politicians are still fresh in people's mind. Lot of manipulations take place in the allotting of tenders amounting to crores of rupees. Compromising with the quality of business, harms the society immensely. Cheating, profit-mongering, monopolizing, selling sub-standard goods, trafficking, poaching, confiscating land and other means for one's commercial benefits, causes irreparable damage to others. Gandhiji advocated the policy of doing business with ethical means for the well-being of all.

Science without humanity

As Gandhiji aptly puts, 'Science without humanity' is destructive for all. The recent COVID pandemic caused by the SARS-COVI-2 virus was supposedly leaked from a research lab in the Wuhan province of China, which caused unprecedented deaths and disruption of economy in almost all the nations of the world. What was the purpose of the scientific research on the virus? Was it used like a kind of weapon on the western nations by China? Many such questions lie unanswered today. The point Gandhiji wants to make is that, the discoveries of

science have to be used purposefully, rationally with a humanistic approach. He firmly believed that if mankind failed to do this, then there would be catastrophic destruction all around. The production and use of nuclear weapons, missiles and other lethal artillery has made the world a very unsafe place to live. The very deadly impact of atom bombs on the twin Japanese industrial cities of Hiroshima and Nagasaki is known to all. The world has to find out other alternatives to war and hostilities. The unprecedented use of machines and gadgets, has not only made us inactive and unhealthy, but they are posing a great threat to our environment. Widespread use of vehicles all over the world, coupled with industrialization, has damaged our environment beyond repair. The global warming witnessed by us and fluctuations in climate are very scary threats knocking on our doors. Gandhiji advocated in all his books the principle of 'Simple living, High thinking'. Simple living, which is close to nature and in tandem with it, would resolve many of our complex problems created due to our own misdoings. Less use of gadgets and machines in our day-to-day life, would benefit us greatly. The purpose of science should be to help us, rather than causing problems for us. In India, we are witnessing the syndrome of addiction to mobiles and computers, leading to a very dull and inefficient younger generation. Academicians, politicians, doctors, counsellors etc. should come forward and play an active role in all these.

Politics without principles

Once upon a time, Politics was a means to serve the underprivileged and the needy. Today, it has become the foremost means to earn easy money, show clout and power. Politicians are using their influence to earn easy money. Every day we hear of some scam being exposed or hoarding of money. For their petty gains, the politicians have adopted the divide and rule policy. Nobody in India believes that a politician can be honest and scrupulous. In India, it is a family tradition, passing on from one generation to another. The politicians don't consider themselves answerable to the people of their constituency or with affairs related to their ministry. Gandhiji very aptly points out the malaises in the present system and advices to follow politics with principles. The reforms in our political systems, politicians and the way governance is conducted, will bring radical changes in the lives of common people. Transparency in public life as advocated by Gandhiji is the need of the day. Unless and until our political leaders, statesmen and bureaucrats consider themselves accountable to the people and their problems, nothing much will change. Many positive changes are coming over the years in this area and Gandhiji's dream of politics with principles will be a reality.

Worship without sacrifice

India is a country of many great religions. The teachings of most of the religions preach the values of truth, compassion, love, secularism and tolerance. The big question is ‘Are we true followers of our religion?’ The answer is a loud ‘No’. The true reason, as pointed out by Gandhiji is that most of us follow religion as a ritual, without a sense of sacrifice. Sacrifice here means one’s willingness to relinquish one’s comfort, riches and happiness for the welfare of others. Gandhiji preached that if one worships God, one should be ready for sacrifices. If people remain selfish, egoistic and irrational, then there is misery and chaos around.

Conclusion

The seven deadly sins as described by Gandhiji, should be avoided by people of our country at any cost. If we see the widespread poverty, illiteracy, superstition, violence, casteism, lack of hygiene and cleanliness, Gandhiji’s advice in each area is invaluable. Each of the sins described by Gandhiji, constitutes one of the core problems in India. Gandhiji advocates truth, honesty, simplicity, frugality, compassion for the needy, unselfishness, secular outlook etc. Gandhiji has written widely on basic education, rural development, swadeshi and cottage industries, hygiene and sanitization, trusteeship of wealth and many more. Many of the ideas of Gandhiji are being implemented by the current central government. It started with the ‘Swachha Bharat Abhiyan’ to commemorate the 150th birth anniversary of Gandhiji. Building of toilets to stop open defecation was the primary aim of this project. It was fairly successful. Similarly, the Jan Dhan Yojana, Pradhan Mantri Awas Yojana, Pradhan Mantri Gram Sadak Yojna, Deen Dayal Antyodaya Yojana, Rural Self Employment Training Institutes and many more are inspired by Gandhiji’s model of rural development and empowerment. The day will surely come in near future, when with a strong, ethical and dynamic leadership backed by Gandhiji’s vision and People’s support, Mahatma Gandhi’s dream of a strong, self-reliant and ethical India will come true.

महात्मा गांधीजी का मिट्टी, पाणी का प्रयोग और इंडियन ओपिनियन मे पत्रकारिता यह एक मनोवैज्ञानिक अध्ययन

लेखक:- प्रा व्ही.एन.रामटेके,

समस्या :- महात्मा गांधीजी का मिट्टी, पाणी का प्रयोग और इंडियन ओपिनियन वृत्तपत्र मे

की गयी पत्रकारिता के बारे मे जानने का प्रयास करना

उद्दिष्ट :-

- १) महात्मा गांधीजीं का मिट्टी का उपयोग जानने का प्रयास करना
- २) महात्मा गांधीजींचा पाणी का प्रयोग जानने का प्रयास करना
- ३) इंडियन ओपिनियन वृत्तपत्र के बारे मे जानने का प्रयास करना

प्रस्तावना

गांधीजी का सिधा साधा रहन सहन था । जैसे जैसे गांधीजी की रहन सहन सिधी साधी होती जा रही थी। वैसे हि रोग के लीए लगनेवाली दवा लेने के बारे मे भी मूळ रूप से नाखुशी होती जा रही थी। गांधीजी जाब डरबन मे वकिली कर रहे थे । डॉक्टर प्राणीजीवनदास मेहता उनको लेने आये थे । उस समय वे स्वयं को शरीर से बहुत अशक्त महसूस करणे लगे और कभी कभी शरीर पर सुजन भी आती थी । इस पर डॉक्टर प्राणीजीवनदास मेहता ने उपचार भी किया और उसका फायदा भी लाभ भी हुआ । उसके बाद गांधीजी भारत में वापस आने तक उनको कोई शारीरिक तकलीफ नहीं हुई ।

लेकिन जोहान्सबर्ग मे जब वो रहने लगे तब उनको बद्धकोष्टता होने लगा और बार बार सर दर्द देने लगा । शौच की कुछ दवा लि उनको अच्छा लगने लगा । उनके खान-पान में बहुत सजगता से वह देखते ते उनको ऐसा लागता था । की इस शारीरक तकलीफ से मुक्त हो जायंगे लेकिन वह पूर्ण रूप से रोग मुक्त नहीं हुये ।

जब गांधीजी मैंचेस्टर मे रहने लगे तब उन्होने एक नो ब्रेकफास्ट असोसियशन संस्था (न्याहारी निषेध संस्था) स्थापित हुई है ऐसा पढ़ा था । इस संस्था का कहना था कि अंग्रेज लोक बहुत और अधिक खाते रहते हैं । रात के 12 बजे तक खाते रहते हैं । और बाद में डॉक्टर के पास जाते रहते हैं । इस उपाधी से छुटकारा पाना चाहते हो तो सुबह का ब्रेकफास्ट छोड़ना चाहिए । ऐसा युक्तिवाद गांधीजी को लागू नहीं होता । फिर भी अंशतः यह गांधीजी को लागू पड़ता है । ऐसा गांधीजी को लग रहा था । गांधीजी दिन मे तीन बार पेट भरके भोजन करते थे और दोपहर का चाय भी पी लेते थे । अल्पाहारी कभी नहीं रहते थे । वह मसाले पदार्थ का भोजन टालकर भोजन मे रुची लाते थे । वे छे – सात बजने के पहले कभी कभी उठते थे । इसलिये उन्होने मन मे ठाण लीया कि सुबह का भजन छोड़ दिया तो सर दर्द से अवश्य मुक्त हो जाएंगे उन्होने सुबह का भोजन छोड़ दिया था । कुछ दिन वह कठीण लाग रहा था । लेकिन सर दर्द होना बंद हुआ उससे यह अनुमान निकाला गया की जरूरत से अधिक भोजन हो रहा था । लेकिन बद्धकोष्टता की जो तकार थी । वह इस सजगता से दूर नहीं हुई । क्यूनी के कटिस्नान के उपचार किये उससे उनको थोड़ा आराम भी हुआ । लेकिन पुरा आराम नहीं हुआ । इतनेमे उपर उल्लेख किये गये जर्मन खानावल वालों की किताब किसने तो भी उनके हाथ में दे दी । उसका नाम था जस्ट कृत रिटर्न ट्रू नेचर इसका मतलब (फिर से निसर्ग के और चले) इस नाम की किताब उन के हात मे दिया । उस मे मिट्टी के उपचार के बारे मे पढ़ा था । उस मे सुखी और ताजी फले खाना यह मानव का नैसर्गिक आहार है । ऐसा किताब मे लेखक ने जोर से समर्थन किया था । केवल फलाहार करने का प्रयोग उन्होने सुरु नहीं किया । लेकिन मिट्टी का उपचार जल्दी सुरु किया उसका अच्छा परिणाम गांधीजी पर हुआ और वह मिट्टी का उपचार करने लगे उपचार इस प्रकार है । खेती से स्वच्छ तांबड़ी अथवा काली मिठी लेकर उस मे पाणी डालकर स्वच्छ पतले गिले कपडे से लपेट कर पेट पर रखे और उपर से कपडे की पट्टी लपेटे । यह उपचार गांधीजी रात मे सोते समय करने लगे । और सुबह अथवा रात मे नींद खुली तो उस समय वह निकाल लेते थे । उससे गांधीजी की बद्धकोष्टता नष्ट हुई उसके बाद यह मिट्टी का उपचार गांधीजी ने स्वयं पर और उनके कहीं मित्रों पर किया और यह उपचार बहुतांश अन्य व्यक्ति पर करने से निष्फल हुयी ऐसे उनके स्मरण मे नहीं है । ऐसे कहते हैं ।

गांधीजी भारत मे आने के बाद ऐसे उपचारों का आत्मविश्वास खो दिया था । इसी प्रकार का उपचार करने के लिए एक स्थान पर स्थिर होकर बैठने के लिय समय नहीं मिला । फिर भी मिट्टी और पानी के उपचार संबंधी श्रद्धा बहुतांशी आरंभ मे जैसी थी । वैसी हि जीवन भर थी । कभी कभी मर्यादा को ध्यान मे रखते हुए मिट्टी का प्रयोग स्वयं पर करते थे । और प्रसंगी मित्रो पर करने का सल्ला भी देते थे । गांधीजीने आयुष्य मे दो बार जान पर बहुत दुख की पीड़ा सही है । फिर भी उनकी समजूत यह है । कि व्यक्ति को दवा लेने की

विशेष जरुरी नहीं है। पथ्य, पाणी और मिट्टी इत्यादी घरेलू उपचार से १००० में से ९९९ रोगी अच्छे हो सकते हैं।

उठ सूट वैद्य, हकीम, डॉक्टर के पास जाने से और शरीर में अलग अलग प्रकार के अर्क, रसायन मनुष्य के शरीर में जाने से मनुष्य का आयुष्य संपुष्ट में आने की शक्यता अधिक रहती है। इतना ही नहीं तो मन के उपर का नियंत्रण भी खो बैठता है। और आगे मनुष्यत्व को त्याग कर शरीर का स्वामी रहने के बजाय उसका गुलाम बन जाता है।

आगे वह लिखते हैं कि उनके रोगों का कारण उनको स्वयं को मालूम था। उनके दोषों के कारण वह विमार पडे थे। इस का गांधीजी को पूर्ण रूप से ज्ञान और जाणीव होने के कारण गांधीजी धीर नहीं छोड़ था। इस रोग को गांधीजी ईश्वर का अनुग्रह मानते थे। और हर प्रकार की दवा इस्तेमाल करणे के मोह से दूर रहते थे। कारण उनके हट्ट से डॉक्टर मित्र को तकलीफ देते हैं। यह उनको समज में आता था। लेकिन वह उदार मन से गांधीजी का हट्ट सह लेते थे। और उनका त्याग नहीं करते थे।

लेकिन तत्संबंधी अधिक विचार करणे से पहले पढ़ने वालों को थोड़ा इशारा देना ही आवश्यक है। यह पढ़कर कोई भी ज्युस्ट की किताब खरीदेगा तो उन्होंने किताब में से सब कुछ उपचार अच्छे मान कर चलना नहीं चाहिये सभी लेख में लेखक की एकांगी दृष्टि बहुदा होती है। लेकिन प्रत्येक वस्तू की और कम से कम अच्छी दृष्टि से देख सकते हैं और जिस जिस दृष्टि वह वस्तू अच्छी दिखती है। लेकिन सभी भिन्न दृष्टि से एक हि समय और एक हि प्रसंग में सही होती है। ऐसा नहीं है। शिवाय बहुत सारे किताबों में ग्राहक और नावलौकिक का हव्यासा का दोष भी होता है। इसलिये जो कोई भी सदर किताब पढ़ेगा उन्होंने विवेकपूर्ण पढ़ना चाहिए और कहीं प्रयोग करना हो तो कोई अनुभवी इसम का सल्ला लेना जरुरी है। या किस जल्दबाजी से बातों का अभ्यास कर कर उसके बाद प्रयोग हाथ में लेना चाहिये।

महात्मा गांधीजी की इंडियन ओपिनियन वृत्तपत्र की पत्रकारिता

गांधीजी मिस्टर रिच के बारेमें लिखते हैं कि उनका और मिस्टर रीज का अच्छा परिचय था। वह एक व्यापारी पेढ़ीके मुनीम ते वहा से निकल कर वह गांधीजी के साथ काम करने के लिए तयार होकर आर्टिकल लिखने के लिये सूचना की वह सूचना मीस्टर रीज को अच्छी लगी। और गांधीजी के ऑफिस में काम करने लगे इसलिये गांधीजी के ऊपर का काम का बोझ हल्का हुआ।

इसी समय श्री मदनजितानी इंडियन ओपिनियन नाम का वृत्तपत्र निकालने का निश्चय किया उन्होने गांधीजी का सल्ला और मदत मांगी थी। वह छापखाना चला हि रहे थे। वृत्तपत्र निकालने के योजना में गांधीजी सामील हुये। इस वृत्तपत्र का आरंभ १९०४ मे हुआ मनसुखलाल नाजर इस के संपादक थे। लेकिन संपादक का असली बोजा गांधीजी के उपर था। उनके ऊपर बहुतांशी दूर से ही वृत्तपत्र की व्यवस्था चलाने का समय आया था।

मनसुखलाल नाजर संपादकत्व नहीं चला सकते थे। ऐसा नहीं है लेकिन भारत मे व बहुत ही वृत्तपत्र के लिये लिख रहे थे। लेकिन दक्षिण आफ्रिका के प्रश्न पर गांधीजी होते हुए स्वतंत्र लेख लिखने की उनकी हिम्मत नहीं थी। उनका गांधीजी के विवेकशक्ति पर परिपूर्ण विश्वास था। इसलिये जो विषय पर लिखना योग्य मानते थे उस पर लेख लिख कर भेजने की जबाबदारी गांधीजी पर डालते थे। यह वृत्तपत्र सासाहिक था। आरंभ मे गुजराती, हिंदी, तामिल और अंग्रेजी इतनी भाषा मे निकल ता था। लेकिन गांधीजी ने देखा कि तामिल और हिंदी भाग मे नाम से हि था। उनसे समाज कि किसी प्रकार की सेवा नहीं होती थी। यह विभाग रखना गांधी जी को कुछ ढोंगीपणा सा लगता था। इसलिये वह विभाग बंद कर दिये गये उससे गांधीजी का समाधान हुआ।

इस वर्तमान पत्र मे गांधीजी को कुछ पैसे लगाने पड़ेंगे ऐसी उनकी कल्पना नाही थी। लेकिन कुछ हि दिनो मे गांधीजी ने देखा कि गांधीजी ने पैसे दिये बगर वृत्तपत्र चलाना मुमकिन नहीं है। गांधीजी वृत्तपत्र का संपादक नहीं थे। फिर भी वृत्तपत्र के लेखन की जबाबदारी गांधीजीं की थी। यह हिंदी लोगों को और गोरे लोगों को दोनों को ही मालूम हुआ था। वृत्तपत्र निकाला नहीं होता तो अच्छा हुआ होता लेकिन वृत्तपत्र निकालने के बाद बंद करना वह समाज की दृष्टि से नामुष्की की बात है। और उसे गांधीजी के समाज को तुकसान हो जायेगा ऐसा गांधीजी को लगा।

गांधीजी उसमे पैसा डालते गये और अंत- अंत मे गांधीजी सभी बचत वृत्तपत्र मे जा रही। एक बार ऐसा हुआ कि हर महीने गांधीजी को 75 पौंड भेजना पड़ता था।

लेकिन इतने साल के बाद भी गांधीजी को लगता था। कि इस वृत्तपत्र ने समाज की सेवा बहुत अच्छी की उस मे से पैसे कमाना यह किसी का भी हेतू नहीं था।

वह गांधीजी के हाथ में रहने तक उस मे हुए फेरफार गांधीजी के जीवन मे फेरफार के द्योतक थे। जैसे यंग इंडिया और नवजीवन गांधीजी के जीवन के भाग के निकाले गये सार है उसी प्रकार इंडियन ओपिनियन था। उस मे गांधीजी हर हसे को स्वयं को डालते थे। जिसको गांधीजी सत्याग्रह समजते थे। उसके स्वरूप को समझने का प्रयास करते थे तुरुंगवास मुदत छोड़कर दस वर्ष में याने की १९१४ तक इंडियन ओपिनियन का एखादा अंक ऐसा होगा की जिस मे मैने कुछ लिखा नहीं हो उसमे गांधीजीने ऐसा एक भी शब्द नहीं होगा की

विचार के अलावा, तुलना किय बिना, या किसी को खुश करने के लिए लिखा हो ऐसा गांधीजी को याद नहीं है। गांधी जी को यह वृत्तपत्र आत्मसंयमन का अभ्यास का साधन बना था। गांधीजी को मालूम था कि उस मे से कुछ लेख ऐसे थे। की टीकाकरोन्को भी अपने लेखणी भी संभाल के चलाना भाग पड़ता था। इस वर्तमानपत्र के अलावा सत्याग्रह का लढ़ा नहीं चल सकता था। पढ़ने वालों को वर्तमानपत्र अपने से लगे और उसमे से उनको चलवळ और दक्षिण आफ्रिका के लोगों की स्थिती की यथार्थ माहिती मिल सके।

इस वर्तमानपत्र के द्वारे विविध मनुष्य स्वभाव के लोग गांधीजी को बहोत हि निरीक्षण करने के लिए मिले संपादक और ग्राहकों मे निर्मलता और प्रेम जैसे संबंध रखने का प्रयत्न किया गया इसलिये गांधीजी के पास हृदय खुला करनेवाले पत्रों का ढीग पड़ता था। उस मे से तिखे, कडवट और मधुर ऐसे लिखाण गांधीजी के पास आते थे। वह पढ़ने की, विचार करने की विचार का स्पष्ट मुद्दा निकाल कर जबाब लिखते थे। इस मे गांधीजी को उत्तम प्रकार के शिक्षण मिले उसके द्वारा समाज मे चलने वाली बाते और विचार गांधीजी प्रत्यक्ष कानों से सुन रहे हैं ऐसा लगता था। संपादक की जबाबदारी उनको अच्छी समाज मे आयी और समाज के लोगों पर उनको जो नियंत्रण मिला। इसलिये आगे का लढ़ा सफल हुआ और उनका हौसला और बड़ा।

निष्कर्ष

वृत्तपत्र सेवाभाव से चलना चाहिए यह इंडियन ओपिनियन के पहले महीने के कार्कीर्द से उनके ध्यान में आया वृत्तपत्र यह एक महान शक्ति है। लेकिन जिस प्रकार पाणी का निरंकुश लोट गाव के गाव बुड़ाकर चले जाता है। और फसल का नुकसान करता है। उसी प्रकार लेखन की निरंकुश गति हानिकारक होती है। हा ये बात सही है कि अंकुश बहार से आये तो निरंकुशता से ही अधिक घातक होता है। आंतरिक अंकुश ही लाभदायक हो सकता है।

इसी प्रकार महात्मा गांधीजी ने पत्रकारिता संभाली और समाज सेवा की

संदर्भ

- १) रामजी सिंह – गांधी और गांधी विचार का सौर मंडल – अर्जुन पुब्लीशिंग हाउस, न्यू दिल्ली – २०१०
- २) मो.क.गांधी संग्रहक हरिप्रसाद व्यास-गांधीजीकी अपेक्षा- नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद – २००८
- ३) साने गुरुजी – गोष्टीरूप गांधीजी व इतर – रिया पब्लीकेशन्स कोल्हापुर १५/०८/२०११
- ४) इंडियन ओपिनियन', २७०-७३, २७४, २७६, २७९, २८३, २८५, २८६, २८७, २९०
- ५) सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा – मोहनदास करमचंद गांधी – अनुवादक – सीताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन - नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद – अप्रैल १९९९

गांधी दर्शन और आदर्श व्यक्तित्व

लेखक:- डॉ. जगदीश पी. तंकोदरा

परिचय :

मोहनदास करमचन्द गांधी (जन्म: 2 अक्टूबर 1869 - निधन: 30 जनवरी 1948) जिन्हें महात्मा गांधी के नाम से भी जाना जाता है, भारत एवं भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलन के एक प्रमुख राजनैतिक एवं आध्यात्मिक नेता थे। वे सत्याग्रह (व्यापक सविनय अवज्ञा) के माध्यम से अत्याचार के प्रतिकार के अग्रणी नेता थे, उनकी इस अवधारणा की नींव सम्पूर्ण अहिंसा के सिद्धान्त पर रखी गयी थी जिसने भारत को भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम दिलाकर पूरी दुनिया में जनता के नागरिक अधिकारों एवं स्वतन्त्रता के प्रति आन्दोलन के लिये प्रेरित किया। उन्हें दुनिया में आम जनता महात्मा गांधी के नाम से जानती है। संस्कृत भाषा में महात्मा अथवा महान आत्मा एक सम्मान सूचक शब्द है। गांधी को महात्मा के नाम से सबसे पहले 1915 में राजवैद्य जीवराम कालिदास ने संबोधित किया था। एक अन्य मत के अनुसार स्वामी श्रद्धानन्द ने 1915 में महात्मा की उपाधि दी थी, तीसरा मत ये है कि गुरु रविंद्रनाथ टैगोर ने महात्मा की उपाधि प्रदान की थी। 12 अप्रैल 1919 को अपने एक लेख में [21]। उन्हें बापू (गुजराती भाषा में भापु बापू यानी पिता) के नाम से भी स्मरण किया जाता है। एक मत के अनुसार गांधीजी को बापू सम्बोधित करने वाले प्रथम व्यक्ति उनके साबरमती आश्रम के शिष्य थे सुभाष चन्द्र बोस ने 6 जुलाई 1944 को रंगून रेडियो से गांधी जी के नाम जारी प्रसारण में उन्हें राष्ट्रपिता कहकर सम्बोधित करते हुए आज्ञाद हिन्द फौज के सैनिकों के लिये उनका आशीर्वाद और शुभकामनाएँ माँगीं थीं। [22] प्रति वर्ष 2 अक्टूबर को उनका जन्म दिन भारत में गांधी जयन्ती के रूप में और पूरे विश्व में अन्तरराष्ट्रीय अहिंसा दिवस के रूप में मनाया जाता है। सबसे पहले गांधी जी ने प्रवासी वकील के रूप में दक्षिण अफ्रीका में भारतीय समुदाय के लोगों के नागरिक अधिकारों के लिये संघर्ष हेतु सत्याग्रह करना आरम्भ किया। 1915 में उनकी भारत वापसी हुई। [23] उसके बाद उन्होंने यहाँ के किसानों, श्रमिकों और नगरीय श्रमिकों को अत्यधिक भूमि कर और भेदभाव के विरुद्ध

आवाज उठाने के लिये एकजुट किया। 1921 में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की बागडोर संभालने के बाद उन्होंने देशभर में दरिद्रता से मुक्ति दिलाने, महिलाओं के अधिकारों का विस्तार, धार्मिक एवं जातीय एकता का निर्माण व आत्मनिर्भरता के लिये अस्पृश्यता के विरोध में अनेकों कार्यक्रम चलाये। इन सबमें विदेशी राज से मुक्ति दिलाने वाला स्वराज की प्राप्ति वाला कार्यक्रम ही प्रमुख था। गांधी जी ने ब्रिटिश सरकार द्वारा भारतीयों पर लगाये गये लवण कर के विरोध में 1930 में नमक सत्याग्रह और इसके बाद 1942 में अंग्रेजों भारत छोड़ो आन्दोलन से विशेष विष्याति प्राप्त की। दक्षिण अफ्रीका और भारत में विभिन्न अवसरों पर कई वर्षों तक उन्हें कारागृह में भी रहना पड़ा।

गांधी जी ने सभी परिस्थितियों में अहिंसा और सत्य का पालन किया और सभी को इनका पालन करने के लिये वकालत भी की। उन्होंने सावरमती आश्रम में अपना जीवन बिताया और परम्परागत भारतीय पोशाक धोती व सूत से बनी शाल पहनी जिसे वे स्वयं चरखे पर सूत कातकर हाथ से बनाते थे। उन्होंने सादा शाकाहारी भोजन खाया और आत्मशुद्धि के लिये लम्बे-लम्बे उपवास रखे।

वर्तमान समाज में पिछले कुछ सालों से मॉब-लिंचिंग, उग्रता, धर्म-जातिवाद, विचारधाराओं से असहमति रखने वालों की हत्या, जाति-संप्रदाय के नाम पर हत्या, शासन-प्रशासन का दूषित मानसिकता से ग्रसित कार्यवाही रूपी अनैतिक एवं असंवैधानिक कुकूत्यों का बोलबाला बढ़ता जा रहा है। लोगों को कुछ वर्ग-विशेष की विचारधारा की तरह ही सोचने और विचारने हेतु मजबूर किया जा रहा है। जिससे व्यक्ति की वैयक्तिक स्वतन्त्रता खतरे में है। व्यक्ति स्वयं अपने नैसर्गिक विचार-विमर्श को प्रस्तुत करने से डर रहा है। व्यक्ति स्वतंत्रतापूर्वक सोच-विचार करके अपनी अभिव्यक्ति भी नहीं कर पा रहा है। साथ ही हम सभी के मन में एक अजीब सा अनदेखा-डर घर करता जा रहा है। कहने के लिये तो हम स्वतंत्र हैं। देश लोकतांत्रिक तरीके से चुनी गयी सरकार और संविधान से चल रहा है। लेकिन आज भारत सहित वैश्विक समाज नफरत और हिंसा के एक ऐसे माहौल की ओर बढ़ रहा है, जिसमें इंसानियत और मनुष्यता के भाव दुर्लभ होते जा रहे हैं। आखिर सांप्रदायिकता और अराजकता का माहौल कैसे बनता जा रहा है, चूक कहाँ हो रही है, इसके पीछे कौन काम कर रहा है, क्या यह प्रायोजित है, यह सांप्रदायिकता-अराजकता हमें कहाँ ले जाएगी, इसका अंजाम क्या होगा इत्यादि सारगर्भित सवालों का भी विचार-विमर्श हमें अभी करना होगा। क्योंकि गांधी-दर्शन का मूलाधार यही है कि आज की समस्या का हल भी आज ही खोजा जाय; न कि भविष्य के

लिये छोड़ दिया जाय। यदि हम भारत के विशेष संदर्भ में बात करें तो हमें ढिलापन दिखायी पड़ता है। हम भारतीय बहुत देर हो जाने के बाद ही चेतते हैं। जब तक समस्या हमें पूरी तरह से अपने आगोस में न ले ले। हमारी नींद ही नहीं खुलती है। शुरुआत में बुराइयों के खिलाफ आवाज उठाने के बाय हम उसे यूं ही मानकर छोड़ देने के आदि हैं। लेकिन अब समय आ गया है कि हम सभी किसी भी अनैतिक आचरण-व्यवहार, जो समाज के खिलाफ हो, मनुष्यता के खिलाफ हो, आपसी प्रेम-सौहार्द को कम करता हो, का तत्काल विरोध करें। ताकि वह अंकुरित ही न हो सके, अपनी जड़ें ही न जमा सके। अब सवाल यह उठता है कि क्या आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण केवल वैचारिक धरातल पर होना चाहिए या व्यावहारिक धरातल पर भी? निःसन्देह आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण व्यावहारिक धरातल पर ज्यादा जरूरी है। जिसके लिये हम सभी को, समाज के प्रत्येक नागरिक को, अपनी-अपनी जिम्मेदारी-जवाबदेही का पूर्ण निष्ठा के साथ नैतिक आचरण से पोषित आदर्श व्यक्तित्व -व्यवहार द्वारा निर्वहन करना होगा। विचारणीय है कि गांधी जी के विचारों-आदर्शों को अपने जीवन और कार्य-व्यवहार में उतारे बिना ना तो हम आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण ही कर सकते हैं और ना ही उसका निर्वहन। अतः वर्तमान सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ में यह आवश्यक हो जाता है कि हम सभी गांधी जी के आदर्शों को अपने कार्य-व्यवहार और जीवन-आचरण में पूर्ण निष्ठा के साथ शामिल (प्रयुक्त) करें।

गांधी-दर्शन: एक अपरिहार्य आवश्यकता

गांधी जी का जीवन केवल जीवनमात्र नहीं बल्कि एक ऐसा दर्शन है, जो वैश्विक स्तर पर हर एक संकट, हर एक समस्या का एक प्रासंगिक, न्यायोचित एवं प्रजातांत्रिक हल प्रस्तुत करता है। 'अज्ञानता एवं अंधविश्वास से मुक्त, विवेकशील और वैज्ञानिक दृष्टिकोण से मानवता को अपनाने वाले तथा अहिंसा परमो धर्म: की नींव डालने वाले महात्मा गांधी का चिन्तन और दर्शन, शान्ति, बन्धुत्व, सहिष्णुता, विकास और एकता जैसे विचारों से अनुप्रमाणित था' 1। वास्तव में गांधी जी ने अपने जीवन दर्शन के माध्यम से सत्य-अहिंसा का एक अनूठा मार्ग प्रस्तुत किया है। जो मानवमात्र के लिये किसी वरदान से कम नहीं है। गांधी जी सत्य-अहिंसा को सबसे प्रबल एवं महत्वपूर्ण मानते हैं। गांधी जी अहिंसा के पुजारी थे। उनका बड़ा स्पष्ट मानना था कि हिंसा किसी भी समस्या का पूर्ण एवं स्थायी समाधान कर्त्ता नहीं है। इसीलिए गांधी जी के जीवन में हिंसा का कोई स्थान नहीं है। गांधी जी चाहते हैं कि प्रत्येक व्यक्ति सत्य-अहिंसा का पालन अपने जीवन में अवश्य करें। गांधी जी ने जीवन को अहिंसक बनाने के लिए एक सुझाव दिया है कि 'जब कभी

तुम्हारे मन में कोई शंका पैदा हो या तुम अपने से ही विचार करो तो यह कसौटी याद रखो: - जिस गरीब से गरीब और दुर्बल से दुर्बल मनुष्य को तुमने देखा है, उसका चेहरा याद करो और अपने दिल से पूछो कि जो कदम तुम उठाने जा रहे हो, वह उसके लिए किस प्रकार उपयोगी होगा'2 (तिवारी, 2009)। गांधी जी का यह सिद्धान्त हमें परोपकार के ऐसे मार्ग पर चलने को प्रेरित करता है, जिस पर चल कर हम अपने व्यक्तित्व में नैतिक-मूल्यों का विकास कर सकते हैं। साथ ही समाज में आदर्श व्यक्तित्व के आधार पर एक मिसाल स्थापित कर सकते हैं, जो अन्य लोगों के लिए अनुकरणीय होगा। हमें यह समझना चाहिए कि 'अहिंसा की संस्कृति का पुनर्निर्माण कोई बुद्ध या गांधी की भक्ति नहीं है। यह मानव अस्तित्व की रक्षा के लिए न्यूनतम अपरिहार्यता है'3 (सिंह, 2010)। अर्थात यदि हम वर्तमान समाज में व्याप्त मानव-विरोधी प्रवृत्तियों से समाज को छुटकारा दिलाना चाहते हैं तो गांधी के अहिंसा को अपने व्यवहार में शामिल करना ही एक मात्र रास्ता है। गांधी दर्शन के मूल में आपको सत्य, अहिंसा, सादगी अस्तेय, अपरिग्रह, श्रम और नैतिकता मिलेगी; जिससे स्थानीय स्वशासन, स्वावलम्बन, स्वदेशी-विकेन्द्रीकरण, ट्रस्टीशिप-परस्परावलम्बन, सह-अस्तित्व, शोषणमुक्त व्यवस्था और सहयोग, सहभाव एवं समानता पर आधारित सामाजिक ढांचे का अभ्युदय संभव है। इसके लिये गांधी के सत्याग्रह को समझने की जरूरत है। दरअसल गांधी जी के सत्याग्रह का व्यापक अर्थ है: - अन्याय, अत्याचार, उत्पीड़न, दमन करने वाली जनद्रोही, भ्रष्ट और शोषण व्यवस्थाओं से असहयोग तथा समाज में शुभ-चिंतन और कर्म करने वाले लोगों और संगठनों के बीच समन्वय एवं सहकार। आवश्यकता इस बात की है कि हम अपने ढंग से ईमानदारी के साथ सत्याग्रह का सम्यक प्रयोग करें। मूल बात यह है कि हम सत्य पर अडिंग हों, साधन शुद्धि पर हमारा भरोसा हो और व्यापक लोकहित पर हमारा बराबर ध्यान लगा रहे। वास्तव में सत्याग्रह होना चाहिए: - समाज को बेहतर बनाने के लिए, निरंकुश राजसत्ता पर जनता के प्रभावी अंकुश के लिए, नया समाज गढ़ने के लिए, जड़ीभूत मूल्यों और ढांचे के ध्वंस के लिए और स्वयं अपने भीतर के कलुषों को भगाने के लिए। 'आज गांधी हमारे बीच नहीं हैं किंतु एक प्रेरणा और प्रकाश के रूप में लगभग उन सभी मुद्दों पर उनके विचार और सिद्धांत आज भी प्रासंगिक हैं, जिनका सामना किसी व्यक्ति, समाज या राष्ट्र को करना पड़ता है। इस 21वीं सदी में गांधी की सार्थकता प्रत्येक क्षेत्र में है, इसीलिये इस अहिंसावादी सिद्धांत के महत्व को समझकर संयुक्त राष्ट्र

2 अक्तूबर को विश्व अहिंसा दिवस के रूप में मनाता है⁴। इसीलिए मैं हमेशा कहता हूँ कि जब भी वैश्विक स्तर पर शांति और अहिंसा की बात की जाएगी तब गांधी प्रथमतः अवश्य याद आएंगे।

आदर्श व्यक्तित्व-निर्माण और गांधी

आज समाज में ऐसे नागरिकों की कमी सी होती जा रही है, जो समाज और राष्ट्रहित में बिना किसी अतिरिक्त लालसा के अपने कर्तव्यों का पालन करते हों। इसलिए समाज के पुनर्निर्माण हेतु, आदर्श व्यक्तित्व के निर्माण की संकल्पना में, गांधी सबसे सशक्त विकल्प के रूप में नज़र आते हैं। क्योंकि बिना गांधी जी को अपने व्यवहार में लाये न तो हम आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण ही कर सकते हैं और न ही अपने नागरिक-दायित्वों का निर्वहन ही कर सकते हैं। 'बापू सत्य और अहिंसा के पुजारी थे। उनका विचार था, अहिंसा के बिना सत्य की खोज असंभव है। अहिंसा साधन है और सत्य साध्य'⁵। आदर्श व्यक्तित्व के निर्माण हेतु सत्य और अहिंसा दो मुख्य आधार जान पड़ते हैं। क्योंकि बिना सत्या-अहिंसा के पालन के गांधी जी एक आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण कर पाना संभव नहीं मानते हैं। अतः हमें 'उन्नत चरित्र के व्यक्तियों के हाथों में सामाजिक संगठनों को सौंपने के प्रयास करते रहना चाहिए'⁶ (गर्ग, 2009)। ताकि उनके अनुकरण से समाज स्वतः आदर्श की ओर गतिमान हो सके। गांधी जी ने सत्य-अहिंसा सहित कुल एकादश व्रतों: - सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्वाद, अस्तेय, अपरिग्रह, अभय, अस्पृश्यता-निवारण, शारीरिक-श्रम, सर्वधर्म समभाव तथा स्वदेशी को एक आदर्श व्यक्तित्व के निर्माण के लिए आवश्यक माना है। दरअसल नैतिक उत्थान तथा समाज को सही दिशा में ले जाने के लिए इन 11 व्रतों का यथोचित ज्ञान तथा अपने आचरण-व्यवहार में प्रत्येक आदर्श नागरिक को यथासंभव प्रयोग करना चाहिए। ताकि समाज में फैले हुये चोरी, हत्या, भय, हिंसा, आतंकवाद, रिश्वतखोरी, जमाखोरी, बेरोजगारी, वर्ग-संघर्ष, गरीबी, शोषण, कामचोरी, पदलोलुपता, धार्मिक एवं जातिगत-विद्रोह, मॉब-लिंचिंग और असहिष्णुता इत्यादि को समाज से दूर करने में अपना सहयोग दे सकें और नैतिक मूल्यों के ह्लास को बचाया जा सके। इसके लिये जरूरी है कि हम सभी स्वयं गांधी के आदर्शों को स्वीकारें, साथ ही अपने पाल्यों (बच्चों) में शुरुआत से ही नैतिक-मूल्यों का विकास करें। जिससे हमारे आदर्श व्यक्तित्व का अनुसरण मात्र से ही आगे आने वाली पीढ़ी स्वतः ही सुधरती चली जायेगी।

आदर्श व्यक्तित्व-निर्माण का साधन: गांधी का शिक्षा दर्शन

शिक्षा, आदर्श व्यक्तित्व-निर्माण का मूल-आधार है। शिक्षा के माध्यम से ही हम अपने पाल्यों (अगली पीढ़ी) के सद-चरित्र का निर्माण कर सकते हैं। सद-चरित्र से ही नैतिकता का सृजन एवं विकास संभव है। वास्तव में शिक्षा का प्रथम उद्देश्य चरित्र का निर्माण-विकास करना होना चाहिए। लेकिन बहुत अफसोस के साथ कहना पड़ रहा है कि वर्तमान शिक्षा व्यवस्था केवल संज्ञानात्मक विकास का पर्याय बन चुकी है। इसी बात को डॉक्टर सर्वपल्ली राधाकृष्णन ने स्वीकारते हुये कहा है कि 'भारत सहित सभी देशों के दुख और संत्रास का कारण यह है कि शिक्षा केवल मस्तिष्क के विकास तक ही सीमित होकर रह गयी है और उसमें नैतिक एवं आध्यात्मिक मूल्यों का अभाव है'7। पंडित जवाहरलाल नेहरू जी ने भी माना है कि 'शिक्षा का संपूर्ण प्रयोजन मूलतः चरित्र निर्माण है'8। ऐसी ही एक शिक्षा-व्यवस्था को गांधी जी अपने वर्धा शिक्षा-योजना के रूप में 1937 में प्रस्तुत करते हैं। जिसका मूल ध्येय विद्यार्थियों को नैतिक एवं चारित्रिक आचरण से सबल बनाना है। वास्तव में गांधी जी नैतिक-चारित्रिक विकास को शिक्षा का एक मुख्य उद्देश्य स्वीकारते हैं और उसी के अनुरूप पूरी शिक्षा व्यवस्था को आयोजित करना चाहते हैं। गांधी जी का मानना है कि विद्यालयों-शालाओं में हम ऐसे विद्यार्थियों को तैयार करें, जो अपने जीवन में उच्चतम नैतिक और चारित्रिक आचरण-व्यवहार करें; साथ ही सत्य और अहिंसा को नित्य प्रयोग में लाएँ भी। गांधी जी का मानना है कि 'चरित्र के अभाव में शिक्षा कुछ भी नहीं है और प्राथमिक शुद्धता के अभाव में चरित्र भी कुछ नहीं है'9। गांधी जी ने तीन आर (रीडिंग, राइटिंग एंड एरिथमेटिक) के स्थान पर तीन एच (हैंड, हैड एवं हर्ट) की अवधारणा को प्रस्तुत किया है। गांधी जी का मानना है कि शिक्षा का कार्य मनुष्य को केवल पढ़ना-लिखना और गणित सिखाना ही नहीं है अपितु उसके हाथ, मस्तिष्क और हृदय का समुचित और सर्वोत्तम विकास भी उतना ही या यूं कहें कि उससे ज्यादा जरूरी है। गांधी जी ने स्पष्टतः कहा है कि 'शिक्षा से मेरा अभिप्राय बालक और मनुष्य के शरीर मन और आत्मा के उच्चतम विकास से है'10। गांधी जी ने मनुष्य के जीवन में चरित्र-बल को सबसे ज्यादा महत्व दिया है। उनका मानना है कि चरित्र बल को शिक्षा के द्वारा ही विकसित किया जा सकता है। 'एक उत्तम चरित्र में गांधी जी सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्वाद, अस्तेय, अपरिग्रह और निर्भयता जैसे गुणों का होना आवश्यक मानते हैं और कहते हैं कि विद्यालय चरित्र निर्माण के लिये उद्योगशाला है'11। गांधी जी आदर्श व्यक्तित्व के निर्माण हेतु विद्यालय को एक उद्योगशाला-

प्रयोगशाला के रूप में प्रतिस्थापित करना चाहते हैं। उनका बड़ा स्पष्ट मानना है कि विद्यालय केवल भविष्य का निर्माण ही नहीं करता है बल्कि वह आज के समाज के लिये आवश्यक मूल्यों का सृजन भी करता है। जिससे समाज में आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण संभव हो पाता है। 'गांधी जी कहते हैं कि यदि हम व्यक्ति का चरित्र निर्माण करने में सफल हो जाते हैं तो समाज स्वयं ही सुधर जाएगा' 12। गांधी जी ने अपने वर्धा शिक्षा योजना में सबसे महत्वपूर्ण शिल्प और हस्त-कौशल को माना है। वास्तव में गांधी जी मातृभाषा के माध्यम से हस्त और शिल्प कौशलों की शिक्षा विद्यार्थियों को प्रदान करना चाहते हैं। जिसका सीधा अभिप्राय यह निकलता है कि गांधी जी चाहते हैं कि मातृभाषा के माध्यम से हम अपने पाल्यों को मुख्यतः शिल्प और हस्त कौशल की शिक्षा प्रदान करें; ताकि विद्यालय से निकलने के बाद अपनी जीवन-यात्रा में, अपने परिवार के पालन-पोषण में उन्हें किसी भी तरह की आर्थिक-समस्या न झेलनी पड़े। इसलिए गांधी जी का शिक्षा के केंद्र-बिंदु के रूप में हस्त-शिल्प को रखना मुझे प्रासंगिक लगता है। गांधी जी ने अनुकरण विधि को सबसे उपयुक्त माना है। मेरे ख्याल से यह ठीक जान पड़ता है। क्योंकि यदि अध्यापक नैतिक आचरण और सद-चारित्रिक ढंग से व्यवहार करते हैं तो निश्चित तौर से उसका असर बालकों पर स्वतः ही पड़ता है। इसीलिये अध्यापक-वर्ग को अधिक सचेत रहने की आवश्यकता है। इसीलिये गांधी जी ने लिखा है कि 'हर एक बालक को बहुत सी पुस्तकें दिलाने की मैंने जरूरत नहीं देखी। मेरा ख्याल है कि शिक्षक ही विद्यार्थियों की पाठ्यपुस्तक है' 13। अतः यह कहना तर्कसंगत जान पड़ता है कि विद्यार्थियों के नैतिक और चारित्रिक विकास हेतु किसी पुस्तक और कार्यक्रम से कहीं ज्यादा महत्वपूर्ण शिक्षकों का नैतिक और उच्च चारित्रिक मूल्ययुक्त आदर्श व्यवहार है। जिसके आधार पर ही विद्यार्थियों का आदर्श व्यक्तित्व -निर्माण संभव है। क्योंकि हम सभी यह एक मत से स्वीकार करते हैं कि बच्चे अपने माता-पिता तथा विद्यार्थी अपने अध्यापक का अनुकरण करके सबसे ज्यादा सीखते हैं। इसीलिए यह आवश्यक हो जाता है कि जिन नैतिक और चारित्रिक मूल्यों को हम अपने पाल्यों के व्यक्तित्व निर्माण हेतु आवश्यक समझते हैं, उन मूल्यों से युक्त आदर्श व्यवहार ही हमें अपने दैनिक जीवन में करना चाहिए। जिससे बच्चे हमारे कार्य-व्यवहार को अनुकरण के माध्यम से सीखकर समाज के लिए एक उपयोगी सदस्य बनकर अपने आदर्श व्यक्तित्व से एक मिसाल प्रस्तुत कर सकें। जिसकी वर्तमान समय में सबसे अधिक जरूरत है।

निष्कर्ष:

उपरोक्त समस्त विश्लेषण से यह सुस्पष्ट हो जाता है कि यदि हम सभी गांधी-दर्शन को अपने दैनिक जीवन में, कार्य-व्यवहार में प्रयुक्त करें तो हम समाज और राष्ट्र के निर्माण में अपना योगदान देते हुये आदर्श

व्यक्ति का फर्ज अदा कर सकते हैं। आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण मैत्री भाव और विश्व-बंधुत्व के द्वारा ही संभव है। वास्तव में वर्तमान वैश्विक जगत के लिये आदर्श व्यक्तित्व निर्माण में गांधी-दर्शन बहुत ही उपयोगी है। गांधी दर्शन आज एक जीवन पद्धति बन गया है, एक जीने का सलीका बन गया है। यह एक ऐसा दर्शन है, जो हम सभी को जीवन की समरसता के नए आयाम दिखाता-सिखाता है। गांधी द्वारा प्रतिपादित वर्धा शिक्षा-योजना को क्रियान्वित करके आदर्श व्यक्तित्व का निर्माण रूपी मार्ग प्रसस्त किया जा सकता है। गांधी जी पूरी दुनिया में शांति, प्रेम, अहिंसा, सत्य, ईमानदारी, मौलिक-शुद्धता और करुणा-दया, परोपकार जैसे प्रयुक्त सिद्धांतों द्वारा आदर्श व्यक्तित्व निर्माण के पुरोधा के रूप में हमेशा याद किए जाते रहेंगे।

संदर्भः

१. अंशु गुप्ता, गांधी दर्शन मानव अधिकारों की आधारपीठिका, पुनः प्राप्त किया, 10 सितम्बर, 2019 from: <http://hi.vikaspedia.in/social-welfare>
२. तिवारी, वि. प्र. (2009), कर्म योगी महात्मा: महात्मा गांधी सहस्राब्दी का महानायक, सस्ता साहित्य मंडल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ: 16
३. सिंह, रामजी (2010), गांधी और भावी विश्व व्यवस्था, कामनवेल्थ पब्लिशर्स, नई दिल्ली, पृष्ठ: 6
४. <https://www.drishtiias.com/hindi/loksabha-rajyasabha-discussions/mahatma-gandhi>
५. दीक्षित, एम. (2012), गांधी दर्शन, पुनः प्राप्त किया, 30 अगस्त, 2019 from: <https://www.jagran.com/editorial/apnibaat-9716392.html>
६. गांधी, एम. के., सत्य के प्रयोग अथवा आत्मकथा (हिन्दी अनुवाद), नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद

संपादकांचा परिचय

प्राचार्यडॉ. जे. बी. अंजने

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने हे २२ वर्षांपासून सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालयात प्राचार्य पदावर कार्यरत आहेत. ३५ वर्ष अध्यापनाचा अनुभव, तसेच महाराष्ट्र शासनाच्या समित्या, कवचौमवि जळगाव विद्यापीठाच्या अधिसभा, विद्या परिषद तसेच विविध प्राधिकरणाचे सदस्य असल्याचा अनुभव आहे. आजपर्यंत ५ संशोधन लेख अंतरराष्ट्रीय नियतकालिकामध्ये, १२ संशोधन लेख राष्ट्रीय स्तरावर प्रकाशित झालेले आहेत. ७ पुस्तकांचे लेखन/संपादन केलेले आहेत. महाविद्यालयाचे दोन वेळा नंक संस्थेद्वारे पुनर्मुल्याकन केलेले आहे.

प्रा. न्ही. एन. रामटेके

प्रा. विनोद नामदेव रामटेके हे सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय ऐनपुर येथे २००९पासून मानसशास्त्र विषयाचे सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांचे उच्च शिक्षण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाशी संलग्नित मिलिंद महाविद्यालय औरंगाबाद येथे झाले. त्यांनी संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय परभणी व शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था अमरावती येथे पदवी व पदव्युत्तर वर्गाला अध्यापनाचे कार्य केले आहे. आतापर्यंत त्यांचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल मध्ये ११ शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहेत. २ शोधनिबंध ISBN ग्रंथामध्ये प्रकाशित झाले आहेत. २ ग्रंथाचे संपादन केले आहे. सर M. A. B. Ed. SET and NET उत्तीर्ण आहेत.

डॉ. संदीप एस. सांकुळे

डॉ. संदीप सदाशिव सांकुळे हे सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय ऐनपुर येथे २०१९पासून ग्रंथपाल म्हणून कार्यरत आहेत. या आधी ते तासी एजुकेशन सोसायटी भुसावळ च्या व्यवस्थापन परिसंस्थेत २००९ ते २०१९ पर्यंत पूर्णवेळ सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. आतापर्यंत त्यांचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल मध्ये १२ शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहेत. नामांकित ४ पुस्तकाचे संपादन कार्य केलेले आहेत. यांनी ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयात UGC NET परीक्षा तीन वेळा उत्तीर्ण असून SET परीक्षा सुद्धा उत्तीर्ण केलेली आहे. यांनी ग्रंथालय व माहितीशास्त्राची पदवीयुत्तर पदवी (M.Lib) तसेच संगणक व्यवस्थापन शास्त्रातील पदवीयुत्तर पदवी (M.C.M) संपादित केली आहे. आणि वर्ष २०२० मध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाने त्यांना ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयात विद्यावाचस्पती (Ph.D.) बहाल केली आहे.